

ОДБРАНА

Специјални прилог 116

СТРАДАЊЕ ЈЕВРЕЈА У БЕОГРАДУ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

У Србији је до почетка Другог светског рата живело око 100.000 Јевреја, од којих је нешто више од тридесет хиљада било на подручју Војводине. Јеврејска општина у Београду бројала је десетак хиљада чланова. Припадници јеврејских заједница, Ашкенази и Сефарди, делили су зло и добро са својим комшијама. Многи од њих учествовали су и у Првом светском рату, раме уз раме са српским народом прешли и Албанију, други су српску војску помагали ван фронта, као трговци или дипломате. Холокауст је, сурово и изненада, на много начина изменио њихов вековни заједнички живот.

ВЕКОВИ ЗАЈЕДНИ

Живећи у Србији од најранијих дана, делећи судбину српског народа у устанцима против Османлија, балканским и светским ратовима, учествујући у стварању југословенских држава, српски Јевреји оставили су дубоке трагове у историји Срба на балканском „бурету барута”. Сматрали су Србију својом земљом, а Срби су им узвраћали стварајући и одржавајући толерантно и демократско друштво, у коме су сви били једнаки. Својом антисемитистичком и расистичком мржњом, нацистичка окупација је и у Србији изнедрила зло коме се Јевреји нису могли одупрети.

На југ Балкана Јевреји су се доселили после пада Првог јерусалимског храма (587. године пре нове ере). На почетку нове ере и касније, придошли Јевреји пратили су римске легије као занатлије које су биле потребне војсци, што доказују многи пронађени споменици. Јеврејске колоније постојале су у Београду још у 10. веку, али је њихово присуство постало видљиво тек у 13. и 14. веку. После 1521. године досељавају се Сефарди, који доносе шпански језик и обичаје. Средином 17. века, после епидемије куге, заједница се преселила са обале Саве на обалу Дунава, на Јалију, где су Јевреји живели следећа три века. Поред шпанских Јевреја, у Београду су живели и Ашкенази, који су се доселили из средње и источне Европе.

Јевреји су учествовали у јавном животу Београда и Србије, имали су своје представнике у Парламенту, што је нарочито било очевидно после Првог светског рата. Многи Јевреји су били истакнути трговци, доктори, адвокати, уметници, књижевници и припадници разних политичких партија. Нема сумње да су оставили велики траг у економском и културном животу Србије.

Од почетка српских устанака против Турака, Јевреји су се придружили Србима. Већ за време Првог српског устанка под Карађорђем, Јевреји су у Београду сарађивали са Србима и учествовали у војној и политичкој акцији уста-

ника. Јеврејске занатлије су изливале танад, вијали фишке за велику српску офанзиву, производили муницију, а неколико Јевреја се и с оружјем у руци борило у српској офанзиви. Код Софије су откривена два пољска Јеврејина који су ишли од Цариграда Карађорђу. Они су преносили писма и учествовали у организовању народног покрета у турској позадини.

Кнез Милош је ценио и штитио Јевреје и користио њихове способности, и у свом личном интересу, и у општем интересу Србије. Да би заштитио Јевреје од пристрасности локалних власти, он је из њихове надлежности изузео све јеврејске спорове и поставио их непосредно уз своју канцеларију. Хајим Давичо, повереник кнеза Милоша, набављао је оружје за војску Србије, често че-

ЧКОГ ЖИВЉЕЊА*

кајући дуже време да му Милош исплати дуг. Једном приликом му је чак и спасио живот.

Активни у националном ослобођењу Срба

У српско-турском рату 1877–1878. истакао се већи број београдских Јевреја. У периоду српског националног препорода 1903–1912. године, активно су учествовали у националном ослобођењу. Неки од њих борили су се као добровољци у српској герили у Старој Србији и Македонији и тамо погинули. Млади београдски Јевреји пружили су значајну подршку Србији за време анексионе кризе 1908. године, посебно у њеној тешкој дипломатској борби против велике Аустроугарске царевине. О родољубивом држању београдских Јевреја у то време београдски рабин Игњат Шланг пише:

„Октобра месеца 1908. године, када је Аустроугарска извршила анексију српских провинција Босне и Херцеговине, и тим својим насилним актом изазвала дубоко огорче-

ње целог српског народа, и Јевреји Краљевине Србије, са осећањем солидарности, упутили су циркуларну ноту браћи Јеврејима целог света да пораде свим својим утицајем на владе дотичних држава те да протестују против неправде и насиља анексије и да јавно иступе против нелегалног освајања српских провинција од стране Аустроугарске. Ова представка београдских Јевреја примљена је веома повољно у јеврејским круговима целог света. Ради тога су стање и углед, жеље и тежње српског народа добили повољно тумачење у цивилизованом свету.”

Солидарност Јевреја са Србима постојала је и у другим крајевима изван ондашње Краљевине Србије: у Старој Србији и Македонији, у БиХ и Хрватској. Свуда су се тамошњи Јевреји трудили да укажу пажњу и помоћ Србима које су прогањале непријатељске власти. Тако Војислав Ненадић, секретар Народне скупштине, пише:

„За време српског национално-револуционарног рата у Старој Србији и Македонији 1903–1912. није био ниједан случај издаје од стране Јевреја. Прикривали су нас и чували

колико им је то било могуће. Као трговци, били су високог морала. Велике јеврејске трговачке куће из Солуна радо су кредитима помагале наше трговце, одржавале их и јачале. По ослобођењу, Јевреји из тих крајева остали су солидарни са Србима у свим гранама живота.”

Колико је био велик одјек у свету пропаганде београдских Јевреја у корист Србије у периоду 1903–1912. године, поред осталог, сведочи Здравко М. Ђурић у својим мемоарима. Он је после завршених студија на Техничком факултету у Петрограду 1895. остао у Русији, у Сибиру. Забележио је да су га у његовом раду снажно помагали руски Јевреји, и то не само зато што је био способан инжењер и честит човек већ зато што је Србин. О Јеврејима у Сибиру је написао:

„Они су знали за малу Србију као земљу у којој Јевреји уживају иста права као и други грађани, па због тога су ме много симпатисали, често пута стварајући ми потребне банковне кредите, наводећи уз то да морају да помогну си на земље која њима, Јеврејима, даје сва права.”

Године 1907. Здравка у Русији посећује његов отац, стари и чувени ужички прота Милан Ђурић, један од главних народних вођа Радикалне странке. За време путовања железницом прота је доживео занимљив сусрет. Путовао је у вагону с једним рабином и његовим младим сином и снахом. Кад је дознао да је његов саговорник српски свештеник, рабин се веома узбудио, заплакао, загрлио проту Милана и замолио га да благослови млади брачни пар. У то време Јевреји у Русији били су изложени прогонима, а срп-

Милош
Обреновић

Колубарска бишка

ски Јевреји су свуда ширили добар глас о Србији као својој вољеној отаџбини у којој се нису осећали као мањина.

У балканским ратовима

Проглас српске владе упућен народу 1912. о мобилизацији српске војске ради ослобођења браће на југу наишао је на исто одушевљење у срцима јеврејских грађана као и код браће Срба, пише београдски рабин Игњат Шланг. У синагогама су приређене молитве за победу српског оружја и одржани дирљиви родољубиви говори који су апеловали на Јевреје војнике и официре „да испуне своје грађанске дужности према милој отаџбини достојанствено и верно као прави потомци старих Макабеја”. Око 12 одсто ондашњег јеврејског становништва учествовало је у рату. Јеврејско грађанство образовало је своје одборе за прикупљање новчаних средстава за Црвени крст, болнице и инвалиде. Војне болнице које су основали београдски Јевреји биле су узорно организоване. Јуначку смрт Моше Амара, који је први ушао у Урошевац на челу свог одреда, команда Треће српске армије толико је ценила да је брег на коме се налазе касарне у Урошевцу назвала – „Амаров брег”. Стари ратник, пуковник Васа Маџаревић пише да су хероји Срби Мојсијеве вере, храбро гинући са својом браћом православним Србима, створили нерazorиво братство српско-јеврејско и да су „њихова ратна одличја и гробови посејани на Куманову, Облакову, Мердарима, Приштини, Церу, Гучеву, Мачковом камену, Ваљево, Космају, Власини и Кајмакчалану, крвава тапија коју наши Јевреји имају на ову заједничку отаџбину”.

Београдски Јевреји који су као искрени родољуби учествовали у српској националној епопеји за све време ратова 1912–1918. истакли су се и у нарочито тешким борбама за одбрану Београда 1915. године. Војни стручњаци и руководиоци легендарне одбране Београда подвлаче став Јевреја при одбрани Београда у великој епидемији *Агонија Београда* у

свештом раџу, а у дневном рапорту за 16. септембар 1915. читамо следеће редове:

„Најратоборнији изгледа Дорћол, где се становници наоружавају брзометкама. Примећује се да се мојсијевци ревносно скупљају у згради старе синагоге и спремају се за отпор, у одбрани Београда. Јевреји су знали да је неравна борба мале Србије против удруженог германског колоса. Знали су да та борба, ма како имала низ сјајних трофеја, мора да се заврши поразом, тренутним али болним, препуним крви и истребљења српског народа. Све су то знали, па су ипак без сенке двоумљења и без трунке колебања полетели са Србима, да удружено бране свето огњиште заједничке Отаџбине, дајући дуге крваве листе својих палих хероја. Тако су наши Јевреји 1912–1918. године показали на најзвишенији начин да је њихова љубав према Србији и њиховој српској браћи безмерна и да се она не мери и не процењује на трговачком кантару, већ на високој социјалној и моралној свести у одбрани заједничког дома, заједничке Отаџбине.”

У ратовима 1912–1918. године, многе српске јеврејске породице жртвовале су своје синове. Преломан тренутак Првог светског рата била је објава рата владе у Вашингтону Немачкој, априла 1917. године, а на објаву рата Аустроугарској морало се чекати до децембра исте године. Утицај аустроугарске дипломатије у САД био је јак, а и сами савезници су били до пред сам крај рата против рушења Аустроугарске из разних политичких прорачуна. Препрека за остварење југословенског уједињења није било само у Аустроугарској већ и у самом табору Антанте.

Дипломатска подршка Србији

Због огромног војног и политичког утицаја на ток и исход рата, САД су добиле прворазредан значај за савезнике,

тако да су и Велика Британија и Француска, одмах по ступању САД у рат, пожуриле да пошаљу своје ратне мисије у Вашингтон ради договора о заједничкој војној и дипломатској акцији. Своју мисију послала је и Србија, која је тада, поред Црне Горе, званично била једини међународно признати чинилац међу поборницима будуће Југославије.

Те 1917. године Јеврејима је на основу Балфурове декларације дато међународно признање права на успостављање националне јеврејске државе у Палестини. Капетан у српској војсци Давид Албала је био иницијатор идеје о организовању пропаганде и дипломатске акције у САД, у првом реду преко америчких Јевреја, у корист српске националне ствари и јеврејског националног програма. Др Албала сугерисао је председнику српске владе Николи Пашићу да Србија, одмах после Енглеске, буде први потписник Балфурове декларације, чиме би се задобиле симпатије америчких Јевреја за Србију. Српска влада је прихватила ту иницијативу, која је и иначе била у духу демократске традиције Србије и солидарности српских Јевреја са Србијом. Ево шта о томе пише Михаило Б. Милошевић:

„Полазна тачка делатности др Албале у Америци била је ово: ући одмах у кругове јеврејских организација, које су врло јаке, развијене и утицајне, и својим разлагањима утицати на њих тако да та ствар Србије постане симпатична и вредна разумевања. Услед тога, победа савезника морала би имати као последицу и одавање правде маленој Србији, то јест остварење њених националних снова и тежњи. На свим тим састанцима и скуповима, који су често били и јавни митинзи, др Албала се одмах испољавао као оно што је: Јеврејин, ционист, родом из Србије, храбре и толерантне земље – и ти његови искази одмах су деловали као магијске речи: Сезаме отвори се – и све најзатвореније јеврејске куће и најугледније јеврејске организације отварале су се сместа пред младим српским капетаном. И све то скупа доносило је одличне резултате за Србију и за јеврејску ствар коју је др Албала у свакој згодној прилици заступао.”

Касније, пред сам почетак Другог светског рата, 1940. године, кнез Павле Карађорђевић лично је послао др Давида Албалу у специјалну мисију у САД. Мисија је имала строго поверљив карактер. Радило се о добијању зајма за набавку наоружања за југословенску војску и о обавештавању америчких утицајних личности о Југославији, њеном политичком ставу и односима са суседима и другим државама у вези са ратом у Европи, о чему је писао др Ђорђе Лопичић у својој недавној књизи о Давиду Албали у издању *Египције Јелисавеша*.

Овде треба навести још један одломак из књиге Михаила Б. Милошевића *Јевреји за слободу Србије 1912–1918*. Миленко Веснић, посланик Србије у Паризу, послао је писмо капетану српске војске Давиду Албали, поводом Балфурове декларације, којој је јеврејском народу признато право на подизању националне државе:

„Желим да изразим Вашој јеврејској браћи симпатије српске владе и српског народа за поновно ускрснуће јеврејске државе у Палестини. Вама је добро познато, драги капетане Албала, да нема народа на свету који симпатише са горе поменутог идејом више но српски народ. Зар ми не проливасмо горке сузе на обалама Вавилона, на домаку наше љубљене и тек недавно изгубљене домовине? Како да не учествујемо у тежњама и патњама јеврејског народа, кад су се наши земљаци Вашег порекла и Ваше вере борили за своју српску отаџбину исто тако храбро као и наши најбољи синови?“

Истим поводом, рабин команде места у Солуну Шалом А. Русо, у свом обраћању српским и јеврејским војницима на дан Песаха 1918. године, рекао је следеће:

„Нарочиту радост морало је осетити срце по свету расејаних Јевреја због свега тога. Милиони наших синова пренули су се новом надом и новим животом. Само ми не. Не, ми нисмо! А нисмо стога што смо ми тај и такав живот одувек имали у Србији.“

Давид А. Коен, адвокат, у беседи одржаној у синагоги у Пожаревцу, још 22. фебруара 1890. рекао је: „Као аманет свети, љубимо милу отаџбину Србију. Гајимо безграничну љубав према толерантном народу српском, који нас сматра као браћу своју.“

ву муњевиту реакцију. Југославија је, без објаве рата, нападнута 6. априла 1941. године. Продор у Југославију био је брз и лак, јер су на свим њеним границама већ биле концентрисане војне снаге Рајха. Томе треба додати и деловање домаћих издајника и фолксдојчера, који су веома допринели расулу југословенске војске. У време немачке окупације Југославије у Београду је било 11.870 Јевреја. Рат је преживело свега њих 1.115. Побијено је око 94 одсто београдских Јевреја.

„Ново време“ од 24. фебруара 1943. донело је вест да је Општина града Београда избрисала и последње помене јеврејства у своме граду. На крају, промењена су имена улица и то: Аврамова у Сењанин Тадије, Браће Амара у Милорада Сељанчића, Израилева у Мике Аласа, Јеврејска у Дорђолску, Мандилова у Ивањичку и Мојсијева у Добрице Милутиновића

Циљ холокауста било је тотално уништење Јевреја у Европи. Свугде где би нацистичка чизма крочила сваки припадник јеврејског народа био је унапред осуђен на смрт. То је био злочин без преседана против човечности који је осмислила и спровела моћна држава нацистичког Рајха. Злочин у којем су учествовали сви сегменти нацистичког друштва, уз часне изузетке, као и готово несхватљива колаборација широких народних маса са нацистима широм Европе, уз ретке изузетке. Јевреји нису били ни економска ни војна претња нацистичкој држави. Нису били осуђени на смрт ни због својих верских ни политичких уверења, него због самог свог рођења.

Коју лекцију можемо извући из холокауста?

Роми су сматрани за расно нечисте, Словени су сматрани „*untermeschen*“ – нижим људима, Немци са менталним и физичким недостацима такође су убијани. Међутим, Јевреји су сматрани извором сваког зла и то је била идеологија нацизма која је објавила рат „јеврејском злу“. Они су били криви за све: за интернационализам, пацифизам, демократију, марксизам, хришћанство, просвећеност, Слободно зидарство, капитализам и комунизам. Сиромашни Јевреји били су малтретирани, а према богатима се гајио презир. Бивали су означени и као безобзирни космополити и као етнички шовинисти. Асимиловани Јевреји називани су петом колоном, док они који остају верни традиционалном начину јеврејског живота потпаљују мржњу зато што су различити од свог окружења. Маса људи веровале су (има тога и данас) да Јевреји пију крв нејевреја, да изазивају епидемије и трују бунаре, да планирају да освоје свет и да су убили самог Бога.

Бујање антисемитизма

Међутим, тамни облаци нацизма и фашизма надвигали су се над Европом и промена става према Јеврејима осећала се у Југославији већ од 1938. године. Уведене су две мере: „*Numerus clausus*“ (Закон о ограничењу уписа Јевреја у средње школе и универзитете) и забрана да тргују храном на велико.

Краљевина Југославија приступила је 25. марта 1941. Тројном пакту Сила осовине (Берлин–Рим–Токио). Демонстрације које су уследиле 27. марта изазвале су Хитлеро-

Зашто су нацисти тврдили да се боре против страховито моћног „светског јеврејства“, иако су масовним убијањем Јевреја показали да њихов противник није имао никакву моћ?

Искуљење Немаца и Аријеваца зависило је од „коначног решења“ „јеврејског питања“. Без коначног уништења јеврејског „непријатеља света“ неће бити „мира“ у Европи. Други светски рат није био само рат за територије и животни простор (Лебенсраум) него и рат против митског јеврејског непријатеља. Хитлер је у суманутој нацистичкој идеологији за себе резервисао улогу „спаситеља“ човечанства од јеврејског зла. Нацисти су губили рат, али нису одустајали од уништавања Јевреја до последњег дана Другог светског рата.

Ксенофобија, расизам и антисемитизам могу довести до колективног насиља и до зверстава незамисливих размера. Свако друштво, ма колико било у културном, научном и техничком погледу напредно, може постати у целисти криминално оног тренутка кад изгуби способност разликовања правде од неправде. Такође, холокауст нас учи да извршавање наређења не ослобађа од кривице за почињене злочине и да се злу може и мора одупрети у његовим раним фазама.

Јудаизам у корену нетрпељивости

Универзална, дубока и постојана мржња према Јеврејима сеже далеко у прошлост. О универзалности и дубини антисемитизма сведоче небројене чињенице, од којих је најдраматичнија та да су Јевреји током историје били изгнани из скоро свих земаља у којима су живели. Непријатељство према Јеврејима је далеко превазилазило дискриминацију и изродило се у постојано насиље. Јевреји су, у скоро свим земаљама у којима су живели, у неком тренутку били изложени батинама, мучењу и убиствима, само зато што су били припадници тог народа. Антисемитска страст била је тако дубока да је само стварно уништење јеврејског народа могло да разреши оно што је постало познато под именом „јеврејски проблем“. Основни извор древне јеврејске историје, Библија, описује два покушаја да се јеврејски народ уништи: покушај фараона и Египћана (Излазак, 1:15-22) и покушај Хамана и Персијанаца (Књига о Естери).

О постојаности, као и о дубини антисемитизма, сведочи опсесивна пажња коју антисемити кроз историју поклањају „јеврејском проблему“. У овом или оном историјском тренутку, свака од највећих светских сила која је имала велику јеврејску популацију, сматрала је ову групу, која је увек чинила тек мали проценат становништва, непријатељем. За Римску империју, за хришћански свет током више од петнаест векова, за нацистички Рајх, муслимане, Совјетски Савез, Јевреји су представљали, или и даље представљају, претњу која се не може издржати. Древни Египћани, Грци и Римљани, средњовековни и многи савремени хришћани и муслимани, нацисти и комунисти, можда имају само једну црту која

их повезује: сви су они Јевреје сматрали својим непријатељима, често својим највећим непријатељима. Због чега?

Антисемити нису мрзели Јевреје зато што су богати – они су једнако мрзели и сиромашне Јевреје; ни зато што су јаки – слаби Јевреји су једнако привлачили антисемитске силеције; или зато што су по природи непријатни – љубазни Јевреји никада нису били заштићени од антисемитизма; или зато што владајуће класе усмеравају незадовољство радника ка Јеврејима – преткапиталистичка и савремена некапиталистичка друштва подједнако су прожета антисемитизмом. Антисемити су мрзели Јевреје зато што су Јевреји. Хришћански антисемити престајали су да мрзе Јевреје када би ови постали хришћани. Исто је важило и за све остале антисемите, осим за нацисте.

Темељни узрок антисемитизма је оно што Јевреје чини Јеврејима – јудаизам. Хиљадама година јудаизам се састојао од три основе: Бог, Тора и Израел, то јест од јеврејског поимања Бога, јеврејског закона и јеврејске националности. Усвајање било које од ових основа бивало је јаким разлогом за антисемитизам, пошто је Јеврејина чинило аутсајдером. Нејеврејска средина је то сматрала изазовом њеном богу/боговима, закону и/или припадности нацији.

То што јудаизам, а не раса или економија, стоји у корену антисемитизма, такође помаже да се објасни због чега су тоталитарни режими неизбежно антисемитски. Тоталитарни режими теже контроли укупности живота својих грађана и због тога не могу да толеришу неконтролисани верски или национални израз, а те две карактеристике су део јудаизма.

Такође, јасно је да антисемитизам није етничка или расна предрасуда, мада са њима дели одређене карактеристике. Антисемити су прогањали Јевреје из истих разлога из којих су Римљани прогањали хришћане, нацисти мучили припаднике покрета отпора, а Совјети затварали дисиденте. У сваком од тих случајева група бива прогоњена због друкчијих веровања, оних која представљају претњу групи која их прогони. Ова се мржња мора разумети као нешто што се веома разликује од предрасуде. Црнци у Америци били су, на пример, дискриминисани због физичке чињенице да им је кожа црна, не због посебних идеја или веровања специфичних за црнце. Мржња према црнцима је расна предрасуда. Црнци не могу да престану да буду црни. Али совјетски дисиденти могли су да престану да буду дисиденти, а Јевреји су увек могли, и даље могу да престану да буду Јевреји. Једини изузетак од овог правила је нацистички антисемитизам. Па чак и тај очигледни изузетак потврђује јеврејску основу антисемитизма. Нацисти су једноставно сматрали да Јевреји никада не могу да постану нејевреји, зато што и поред силног труда да изгледају и да се понашају као нејевреји, они и даље задржавају вредности јудаизма. Нацистички антијеврејски „расизам“ изронио је из мржње према јудаизму и ономе што Јевреји представљају. Нацистички расизам је *ex post facto*; прво је постојао антијудаизам, антисемитизам, затим се појавила расистичка доктрина да га објасни. ■

Исак АСИЕЛ

Аутор је главни рабин Јеврејске заједнице у Србији

ЈЕВРЕЈИ

НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ

У различитим периодима историје Јевреји су на тлу Србије живели у различитим условима, али никада тако суровим као за време Другог светског рата

Први писани трагови о постојању Јеврејске заједнице у Србији датирају још у доба када су територијом данашње Србије владали Римљани. До 15. века на простору Балкана било их је мало. Бежећи из Португалије и Шпаније пред прогоном шпанске инквизиције, Јевреји проналазе уточиште у областима под управом Отоманског царства, што је укључивало и Србију. Из својих интереса султан Бајазит Други дочекао их је добродошлицом, тако да се

јеврејски народ веома брзо укључио у уобичајени градски живот, нарочито у сфери међупровинцијске трговине у непрегледном Отоманском царству. Посебно значајну улогу имали су када је реч о трговини сољу.

У борбама српског народа за ослобођење од Турака Јевреји су учествовали снабдевајући локалне Србе оружјем, што је изазвало бруталну репресију отоманских Турака, не само према Србима, већ и према Јеврејима, све до ослобођења Србије 1830. године. Нова српска власт била је пријатељски настројена према Јеврејима и њиховој заједници. Под влашћу Милоша Обреновића, београдска Јеврејска заједница имала је, додуше, великих новчаних проблема, али је доласком на престо Михајла Обреновића (1839–1842) доживела процват. Најстарији јеврејски хор на свету основан је у Србији, у време владавине Михајла Трећег, као део Друштва српско-јеврејског пријатељства (хор је и данас активан).

После убиства краља Александра и краљице Драге и нестанка династије Обреновић, на српски престо дошао је Петар Први Карађорђевић. Јевреји у Србији постају веома цењена мањинска заједница, а први акт краља Петра био је краљевска подршка и помоћ у изградњи нове синагоге у Београду. У периоду до 1912. године јеврејска заједница у Краљевини Србији броји око пет хиљада људи. Током Великог рата, када су се Јевреји против сила Осовине борили раме уз раме са Србима, односи између Срба и Јевреја достигли су изразито високи ниво сарадње.

У време док је остатак Србије био под Отоманском влашћу, територија данашње Војводине била је део Хабзбуршке монархије. Цар Јосиф Други издао је 1782. године Едикт о толеранцији, који је Јеврејима давао одређене верске слободе. На основу тога, Јевреји су приспели у многе делове Хабзбуршке монархије, укључујући и Војводину, где је њихова заједница убрзо процветала, па је до краја 19. века та регија имала више од 40 јеврејских општина.

После Првог светског рата Црна Гора, Банат, Бачка, Срем и Барања прикључиле су се Србији, а затим Краљевини Срба, Хравата и Словенаца која је убрзо преименована у Краљевину Југославију. Релативно мала јеврејска заједница у Србији, која је бројала око 13.000 Јевреја (укључујући и 500 на Косову) увећала се на близу 51.700 у Краљевини Југославији и доживела процват између два рата (1919–1939. године). До Другог светског рата око 31.000 Јевреја живело је у Војводини. У Београду, Јеврејска општина имала је око 10.000 чланова, од којих су 80% били сефардски Јевреји, а 20% ашкенази.

Свака од тих основних група Јевреја била је посебно организована и имала своју општину са посебном администрацијом, школом, гробљем и различитим верским, хуманитарним, културним и националним друштвима. ■

Јеврејска улица на Дорћолу

9

СЕФАРДИ И АШКЕНАЗИ

Сефарди (сефардски Јевреји) су пореклом из Шпаније и Португалије, а до краја 19. века служили су се шпанским (латино) језиком као основним говорним језиком. Ашкенази су живели у земљама средње Европе и били носиоци немачке културе и језика, а говорни језик био им је јидиш (мешавина немачког и хебрејског).

ОКУПАЦИЈА СРБИЈЕ

Већ првих дана по уласку у Београд, Немци су почели да формирају посебне полицијске, агентурне, фолксдојчерске, гестаповске и бројне друге сличне организације, којима се убрзо придружују квинслишка војска, полиција и жандармерија, с јединим циљем да што пре реше „јеврејско питање”

Сајмиште – Београдски Јевреји испред немачког павиљона

Од првих дана окупације, ради застрашивања становништва и спречавања сваког вида отпора, у Србији се успоставља веома строг окупаторски полицијски режим који је подразумевао, најпре, изолацију, а затим и потпуно уништење јеврејског становништва. Иако је успостављена организација управе била заснована на седам војно-политичких и економских центара моћи, од привредних, преко војних, између којих је веома често долазило до преплитања и директног судара овлашћења, постојао је неки вид централне позиције, одређене за војног заповедника. Његова власт спровођена је преко обласних (фелдкомандатуре), окружних (крајскокомандатуре)

и месних (ортскокомандатуре) војних команди. На том одлучујућем командном месту смењивали су се, током 1941. године, генерали Хелмут Ферстер, Лудвиг фон Шредер, Хајнрих Данкелман, Франц Беме и Пол Бадер.

Цивилну управу у Србији чинио је Савет комесара са некадашњим министром унутрашњих послова (у влади Милана Стојадиновића) Миланом Аћимовићем на челу. Наставио је да постоји и предратни управни систем, организован кроз бановине (Дунавску, Дринску и Моравску), среска начелства и општинске управе. У мају 1941. године поново је успостављена жандармерија и обновљен рад пореске управе и судова. Све то, међутим, није дуго трајало.

Због развоја устанка у Србији у лето 1941. године, окупационе власти већ 29. августа укидају Савет комесара и формирају Владу националног спаса, са генералом Миланом Недићем на челу. Та влада је током целог рата била активни учесник у систему репресије, легитимишући својим наредбама, декретима, одлукама и уредбама

идеологију националсоцијализма. Пружајући истовремено војну и полицијску помоћ окупационој сили Трећег рајха у потпуности је омогућавала деловање нацистичког режима у Србији.

У тој колаборационистичкој влади посебну улогу имали су Александар Цинцар-Марковић, некадашњи министар спољних послова Краљевине Југославије и потписник Тројног пакта, и Димитрије Љотић, вођа фашистичке организације Збор. Цивилном становништву је од првих дана ограничено кретање, забрањена су сва јавна окупљања, а систем принуде предвиђао је и стрељање талаца у случају оружаног напада на немачке војнике. Грађани нису имали

право да располажу депозитима и штедним уложима који су положени пре 18. априла 1941. године.

Посебне мере за Јевреје и Роме

Све те мере односиле су се на целокупно становништво, док су за Јевреје и Роме биле предвиђене и додатне, посебно поштрене и дискриминишуће. Већ 16. априла 1941. наређена је регистрација свих Јевреја и Рома да би 19. априла отпочело и њихово обавезно обележавање и издавање на јавним местима. Обавеза ношења жуте траке и Давидове звезде, односно натписа „Циганин“, била је посебно увредљива. Према подацима добијеним том регистрацијом, у Београду је до 13. јула регистровано 9.435 Јевреја и 3.050 Рома, што наводи на закључак да се, с обзиром на то да је у Београду тада живело 11.780 Јевреја, позиву на регистрацију није одазвало 2.345 особа.

На простору Моравске бановине регистровано је 843 Јевреја, у Банату око четири хиљаде, а на Косову 550. Квислиншке власти добиле су обавезу да саставе и такозване циганске листе, у којима би Роми чергари били јасно издвојени од оних са сталним местом боравка.

Првог ратног пролећа, сви Јевреји и Роми били су подвргнути принудном раду на рашчишћавању рушевина заосталих од априлског бомбардовања. Тада им је забрањено мешање са „аријевцима“ – улазак у паркове, позоришта, биоскопе, музеје, возила јавног превоза, лечење у јавним

болницама и улаз на пијачни простор ван одређене сатнице, као и поседовање фрижидера, радија, телефона. Народом од 30. маја морали су да пријаве сву имовину, а затим су им одузета и сва грађанска права. Главну улогу у спровођењу првих мера прогона Јевреја и Рома имала је Оперативна група Полиције безбедности и Службе безбедности на чијем је челу био СС пуковник Вилхелм Фукс.

После 22. јуна и немачке објаве рата Совјетском Савезу уследила су систематска затварања, хапшења и убијања политичких противника, првенствено комуниста, али и свих других демократски оријентисаних грађана, све у складу са упутствима генерала Вилхелма Канариса и Рајнхарда Хајдриха о разбијању британске обавештајне мреже у Србији. С обзиром на то да су сарадници комуниста у кабинету министра др Срђана Будисављевића (одмах после формирања владе Душана Симоновића) уништили картотеку Антикомунистичког одељења предратне полиције, надзор, интернирање и провале комунистичких организација били су отежани, а архива је остала ван домашаја нациста.

Сузбијање идеолошких противника

Зграда данашњег Дома Војске у Београду пре рата носила је назив Ратнички дом. Заузима простор између четири улице – Браће Југовић, Симине, Француске и Емилијана Јосимовића. У њој је током немачке окупације Београда било смештено седиште Гестапоа. У суштини, ту је било седиште Оперативне групе Полиције и Службе безбедности са СС пуковником Фуксом на челу. Та војнополицијска групација имала је шест одсека и била подређена Главној управи за безбедност Рајха у Берлину (РСХА) и Управном штабу војног заповедника Србије. У оквиру групе налазило се око сто официра, углавном есесоваца, службеника, тумача и других специјалиста.

Главна делатност јој је била сузбијање политичких и идеолошких непријатеља Рајха, међу којима су на првом месту били Јевреји и комунисти, а затим Роми. Задатак те групе био је и да категорише све ухапшенике и на основу тога одабира таоце за масовна стрељања. У њену надлежност спадали су и логори при којима су функционисали специјални одреди (СС Сондеркоммандо) тако што су чинили управу логора. Када се говори о оперативним пословима и егзекуцијама, на располагању тој злогласној есесовској групи стајала је квинслишка Специјална полиција.

Када је 1942. године управа у Србији реорганизована, целокупна структура Оперативне групе нашла се у рукама заповедника Службе безбедности есесовског пуковника Емануела Шефера, кога је за шефа Полиције и Службе безбедности у Србији у јануару 1942. године поставио лично Рајнхард Хајдрих. У пролеће 1942. године Шефер је надгледао ликвидацију јеврејских жена и деце на Сајмишту, после чега је саопштио Берлину: „Србија је без Јевреја!“ Осуђен је у Немачкој на шест и по година затвора и умро 1974. године. Одређен је и заповедник Полиције поретка (БДО). То место заузео је потпуковник Андреас Мај. Обе те организације биле су директно подређене новоуспостављеном Надле-

штву вишег вође СС и полиције, СС генералу Аугусту фон Мајснеру, који ће ту остати све до 1944. године. Он је у својим рукама држао све немачке полицијско-безбедносне службе, са квислиншком полицијом и оружаним снагама, што га је чинило најважнијом кариком у окупираној Србији и, како ће се показати, једним од највећих злочинаца у Београду.

Главна снага Службе безбедности био је њен Четврти одсек, то јест Гестапо – Тајна државна полиција. Њен начелник био је СС мајор Бруно Затлер, припадник политичке полиције и члан Нацистичке партије од 1931 године. Приступио је СС јединици Гестапоа 1938. године. У Београд је дошао у фебруару 1942. године и остао до октобра 1944. Један је од најодговорнијих за нацистичке злочине над цивилима у Београду и Србији 1942. године, а посебно за злочине над заточеницима логора на Сајмишту. Ухваћен је у Берлину 1947. године и пребачен у Совјетски Савез. На тајном процесу у НДР Немачкој 1952. године осуђен је на доживотну робију, а из непознатих разлога погубљен 1972. године у затвору Лајпциг-Мојсдорф.

Кроз реферат за Јевреје (а постојало је више реферата – за масовне, руску емиграцију, равногорски четнички покрет, КПЈ, НОП), који је носио име реферат 4 – Б4, Гестапо је руководио интернирањем јеврејских и ромских жена и деце у логор Сајмиште, као и истребљивањем Јевреја у „душегупки“ у пролеће 1942. године. Тим рефератом руководио је СС поручник Фриц Штраке.

У подруму Ратничког дома налазио се и један од два затвора Гестапоа у Београду. Он није сачуван, изузев малог дела испод степеништа на главном улазу у зграду. У дворишту те зграде током пролећа 1942. године био је паркинг за „душегупку“ – камион у коме су гасом отроване на стотине Јевреја.

Холокаусџ – Сџаро Сајмишџе

Пет краљева Србије

Војни заповедник у Србији био је командант немачког окупационог система и надзорних подређених му квислиншких власти. Службено је постављен 22. априла 1941, а био је потчињен команданту за југоисточну Европу Вилхелму Листу, чије је седиште било у Солуну. Војном заповеднику била су подређена два штаба: командни и управни. Харалд Турнер, СС групенфирер, био је на челу управног штаба који је 1941. године имао важну улогу у одмазди спровођеној над Јеврејима и Ромима и њиховом интернирању. Седиште војног заповедника налазило се до 9. маја 1941. у згради Берзе рада, а касније, све до почетка 1944. године, у згради Народне скупштине.

Када се партизанска борба раширила по целој Србији генерал Лист именовao је генерала Франца Бемеа за опуномоћеног команданта у Србији, са пуном контролом над свим немачким органима и задатком да уништи партизанске снаге. Међутим, после два месеца на његово место долази генерал Паул Бадер, а Беме одлази из Србије. Франц Беме је у Србију стигао 16. септембра 1941, с генералским еполетама 18. армијског корпуса и посебним овлашћењима, добијеним лично од Хитлера, да угуши борбу против Немаца. После његовог наређења о стрељању 100 цивила за једног убијеног и 50 за сваког рањеног немачког војника (првенствено су стрељани Јевреји и комунисти) уследиле су масовне одмазде које су до октобра однеле преко 15.000 живота широм Србије. Ухапшен је у Норвешкој и изведен пред Нирнбершки суд због злочина у Србији. Извршио је самоубиство у затвору 29. маја 1947. године.

Историчар Кристофер Браунинг пише да су

војни заповедник, шеф управног штаба Харалд Турнер, генерални опуномоћеник за привреду Франц Нојхаузен, шеф Ајнзацгрупе Сипо и СД Вилијам Фукс и опуномоћеник Министарства иностраних послова Трећег рајха у Србији Феликс Бенцлер били најмоћнији и најутицајнији људи у окупираној Србији, па због тога, као и због несугласица које су између њих биле честе, користи за њих израз „Пет краљева Србије”. Они су одлучивали о животу и судбини свих грађана Србије, посебно оних јеврејске и ромске националности.

Харалд Турнер постављен је, по Хитлеровој жељи, за шефа Управног штаба војног заповедника Србије у априлу 1941. године. Током масовних стрељања београдских јеврејских и ромских мушкараца, у јесен 1941. године, тесно је сарађивао са генералом Бемеом, стављајући на располагање заробљенике одређене за стрељање. Суђено му је у Београду 9. марта 1947. године и осуђен је на смрт стрељањем.

Улога фолксдојчера

У Априлском рату немачка „Народна група” (Deutsche Volksgruppe) следила је упутства свог нацистичког вођства окупљеног у Културбунду – Немачком културном савезу и активно помагала трупе Трећег рајха. Као резултат договора између комесарске владе Милана Аћимовића и представника немачке Народне групе из Баната, 14. јуна 1941. донета је уредба по којој се Банат укључује у административно-управни систем Србије, али се фолксдојчерима даје право на самоуправу. На тај начин, немачка „Народна група” била је „држава у држави”, имала своју власт у Банату и посебан положај у окупираној Србији. Била је подељена на шест округа, од којих је један обухватао Београд и Србију и носио име „Принц Еуген”.

Окружно руководство за Београд и Србију „Принц Еуген” налазило се на данашњем Тргу републике у згради палате „Реунион”. На челу је био Кристијан Биркер, предратни руководилац Културбунда на територији Београда. У оквиру конфискације јеврејске имовине, окупациона власт одузела је и зграду у којој се налазио Савез јеврејских општина Југославије у Кнегиње Љубице 36 и предала је београдском Културбунду, који ју је претворио у своје седиште.

Увођењем антисемитских мера у пролеће 1941. године фолксдојчери постају комесари јеврејских радњи, које су касније „аријелизовали”, откупивши их испод цене од генералног опуномоћеника за привреду и тако постали њени легитимни власници. Тај присилни откуп примењиван је на сву јеврејску имовину, станове, имања и остало.

Припадници немачке „Народне групе” били су и у саставу 64. резервног полицијског батаљона, јединице која је била директно потчињена шефу управног штаба војног заповедника и учествовала у стрељањима Јевреја и Рома, обезбеђивању логора и акцијама против партизана. Од 1942. године, поред полиције, фолксдојчери масовно постају припадници злогласне Седме СС дивизије „Принц Еуген”.

ство у истражном поступку, пуштени или изведени на стрељање право из затвора.

Затвор Специјалне полиције у Ђушиној улици у Београду, настао адаптацијом некадашње коњичке касарне Војске Краљевине Југославије, имао је десетак ћелија, а нарочито је био у функцији током 1944. године. Ћелије нису имале дневну светлост, нити било какве отворе за вентилацију или дневну светлост, што је нарочито осмишљено за сламање отпора заточеника. У тој згради данас се налази Рударско-геолошки факултет.

Терор фашистичке организације „Збор“

Фашистичка организација „Збор“ (Југословенски народни покрет „Збор“), којом је руководио Димитрије Љотић, основана је 1935. године. То је била једина политичка партија чије деловање нацистички окупатор није забранио.

Холокауст – Сјаро Сајмишје

Специјална полиција

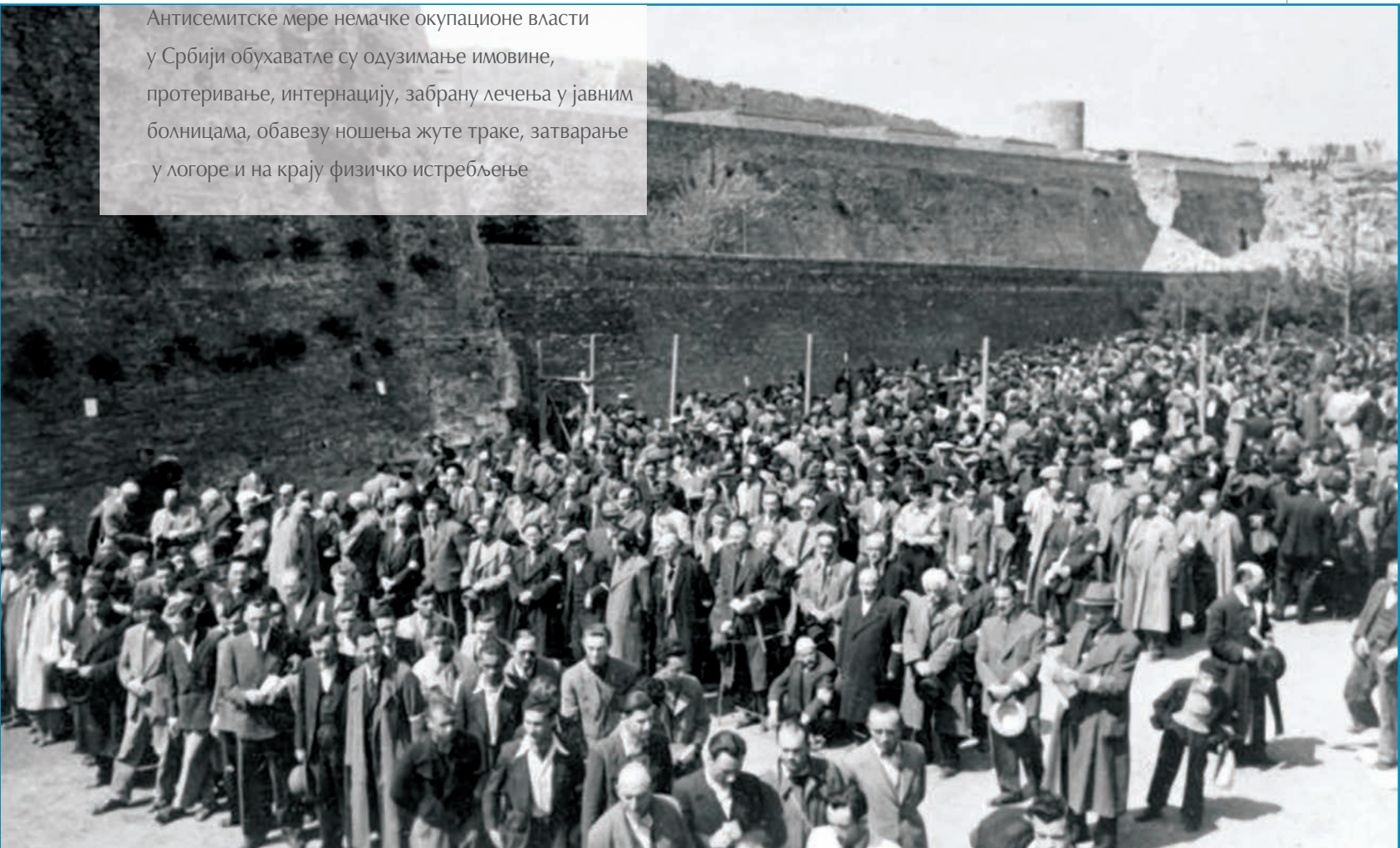
Седиште предратног Четвртог (антикомунистичког) одељења Опште полиције Управе града Београда (УГБ) од 1941. године до краја рата налазило се на Обилићевом венцу 4. Квислиншка политичка полиција је током окупације била позната под називом Специјална полиција и заузимала је трећи и четврти спрат, као и мансарду зграде. У истој згради били су и кабинети Драгог Јовановића, шефа свих полицијских органа у Београду, и његовог помоћника, особе од великог поверења нациста, Миодрага Ђорђевића. Предратни шеф Четвртог одељења Светозар Вујовић постављен је за управника логора „Бањица“, а његов помоћник био је полицијски поднадзорник Ђорђе Космајац, оба сурови батинаши и садисти. Специјална полиција је у логор „Бањица“ током рата проследила око четири хиљаде људи, док је непознат тачан број оних који су убијени или извршили самоуби-

Почетком окупације променила је име у Народни покрет „Збор“. Из просторија у Његошевој 1, седиште Збора прелази у Крунску 12, у просторије које је обезбедила окупациона власт. Осигурање просторија чинили су наоружани припадници саме организације, војно организовани у оквиру страначке формације под називом Српски добровољачки корпус (СДК), док је непосредна команда била у рукама немачких оружаних снага. Самим тим СДК је била формација српских фашистичких добровољаца у оквиру немачке окупационе војске.

Припадници СДК све до 1944. године учествују у борби против партизана, а од 1943. године и у борби против равнорских четника. Учествовали су у квислиншким владама, Специјалној полицији, пропаганди и управи, као и у немачкој обавештајној служби. Београд су, уз логистичку помоћ немачког окупатора, напустили 8. октобра 1944. године преко НДХ у правцу Словеније. ■

ИСТРЕБЉЕЊЕ

Антисемитске мере немачке окупационе власти у Србији обухватале су одузимање имовине, протеривање, интернацију, забрану лечења у јавним болницама, обавезу ношења жуте траке, затварање у логоре и на крају физичко истребљење

Процес истребљења Јевреја, односно „коначног решења јеврејског питања” у Београду интензиван је наизглед наивно, културним догађањем, организованим с циљем оправдања каснијих масовних злочина. Изложба о деловању и активностима масона, Јевреја и комуниста, такозвана „Антимасонска изложба”, била је једна од најупечатљивијих пропагандних манифестација антисемитског и антикомунистичког карактера у окупираним Београду. У јуну 1941. године, како наводи историчар Надежда Петровић, оформљен је посебан Комитет антимасонске изложбе кога је чинило седам чланова: новинари Стеван Клуић и Лазар Прокић (предратни профашистички пропагандиста, издавач профашистичких листова „Сигнал” и „Зора”, шеф Одсека за пропаганду Председништва владе у време окупације), који су били директори изложбе, Ђорђе Перић (један од власника „Политичког гласника”, публикације која је заступала антипарламентаризам и била блиска дворским круговима, „Политичке смотре” и агенције „Авала”), Милан Банић, публициста („Масонерија и

Југославија”), Миодраг Ђорђевић, помоћник шефа полиције Београда и члан Љотићевог „Збора”, Михаило Бајић и Милован Поповић, асистент на Филозофском факултету у Београду, антикомунистички публициста (1942. године постао је управник логора за прокомунистичку омладину у Смедеревској Паланци). Сарадници на изложби (сликари, цртачи) били су углавном из редова руске антикомунистичке емиграције, ангажовани у оквиру атељеа сликара Степана Кољесникова.

Пропагандна секција комитета је у току припрема и трајања изложбе штампала деветнаест брошура антисемитске, антимасонске, антикомунистичке и профашистичке садржине. Финансијска помоћ стигла је од немачког окупатора. Изложба је отворена 22. октобра 1941, када су организоване и колективне посете ђака, државних чиновника и радника. (Посетиоци су били привучени и топлим простором, јер је те године зима била незапамћено хладна, као и поклонима јубиларним посетиоцима у виду ђебета, шећера, кокошки, масти и слично.)

Затворена је 19. јануара 1942, а квислиншка штампа објавила је да ју је посетило више од 80.000 људи. У време изложбе дошло је до врхунца масовних репресалија у Србији, а њен главни задатак био је идеолошко оправдање окупаторског масовног терора, нарочито оног усмереног ка Јеврејима.

Полиција за Јевреје

Задатак који су квислиншке власти добиле од Гестапоа и војног заповедника за Србију у априлу и мају 1941. године био је јасан – на њима је било да се постарају за то да Јевреји поштују нови поредак. То је несумњиво изражено у члану 21 наредбе од 30. маја 1941, која се односила „на Јевреје и Цигане“ у којем се каже да су: „...српске власти одговорне за извршење наређења садржаних у овој наредби“.

Ради спровођења наредбе у оквиру Специјалне полиције формиран је Одсек за Јевреје и Цигане (Седми одсек Специјалне полиције – Јеврејска полиција). Одсек је радио у пуном садејству са београдским Гестапоом, у коме се на челу Јеврејског реферата налазио СС поручник Фриц Страке, као и Другим рефератом Другог Специјалног одсека Одељења за државну заштиту при Министарству унутрашњих послова (реферат за Јевреје, Цигане, масоне и друге интернационалне организације) са Душаном Вујишићем и Савом Шапинцем на челу. „Јеврејска полиција“ налазила се на другом спрату у згради Пожарне команде на Ташмајдану до јула 1941. године, а тада прелази у зграду Палилулске народне школе у Џорџа Вашингтона 21. На челу Седмог одсека налазио се Јован Јо-

ца Николић, као и одређени број агената који су радили уз њега. У том одсеку морало је да ради и неколико Јевреја, углавном на административним пословима. Немачке власти су за надзорника рада Седмог одсека поставиле комесара – најпре је то био гестаповац Ото Винцент, затим Аустријанац Егор Забукошек, па гестаповац Караш и СС штурмфирер Кен.

Поред тога што је добијала новац из државне касе, Специјална полиција, а самим тим и Седми одсек, од 1. јуна 1941. добијала је на месечној бази 16.000 динара за „сузбијање јеврејско-комунистичке акције“, обезбеђених тако што је принудно одузиман Јеврејима под плаштом обавезних доприноса. Парадоксално и трагично – Јевреји су финансирали сопствени прогон.

Поред контроле кретања, ношења жуте траке, безсловних поштовања забрана, чије је кршење најстроже кажњавано, неретко и смрћу на лицу места, Јеврејима је била наметнута и безочна регистрација. Седми одсек имао је од 19. априла задатак да спроведе регистрацију свих Јевреја и њихових радњи. Свакодневно је вођена евиденција Јевреја одређених за принудни рад и њихова подела у групе које су имале обавезу да чисте рушевине настале као последица априлског бомбардовања Београда, истоварају муницију и робу на пристаништу и железничкој станици и друге послове.

Неколико дана пре доласка депортованих банатских Јевреја и оснивања логора „Топовске шупе“, 10. августа 1941, у Београду је регистрован 9.561 Јевреј и 679 јеврејских радњи, као и 3.050 Рома („Цигана“).

Када је, у јесен 1941. године започето са масовним убијањем Јевреја, Седми одсек добијао је од команде логора „Топовске шупе“ извештаје и спискове о Јеврејима „транспортаним за Немачку“, то јест о убијеним Јеврејима. Соломон Алтарац, један од Јевреја који је морао да ради у Седмом одсеку, по личном наређењу комесара Николића морао је да на полеђину сваког добијеног картона стави ознаку „АС“ и датум наводног одвођења – ознака „АС“ значила је „Логор – стрељан“.

Испред зграде Одсека између 8. и 13. децембра, по наређењу немачког окупатора, сакупљени су сви преостали београдски и банатски Јевреји, махом жене и деца, и камионима пребачени на Сајмиште. У периоду који је уследио, Одсек је наставио рад тражећи скривене Јевреје, све до пролећа 1943. године када је укинут. Јован Николић је до краја био његов комесар.

Одузимање имовине

Економски живот у окупираној Србији био је у надлежности генералног опуномоћеника за привреду Франца Нојхаузена, бившег немачког конзула у Београду, чије се седиште до почетка 1943. године налазило у згради Команде ваздухопловства Краљевине Југославије у Земуну. Нојхаузен је био лично одговоран само Рајхсмаршалу Херману Герингу, а задатак му је био да организује и води привреду у Србији.

ЈЕВРЕЈСКА ИМОВИНА ПРИПАДА СРБИЈИ

Влада Милана Недића донела је 28. августа 1942. Уредбу којом је сву јеврејску имовину национализовала:

1. Имовина оних Јевреја који су 15. априла 1941. године били држављани бивше Краљевине Југославије, или били без држављанства, ако се налази на српском подручју, припада Србији без икакве накнаде. Од овога се изузима имовина Јевреја – бивших припадника Немачког рајха, сада без држављанства.

2. (...) Ако је Јеврејин чија имовина на основу 1. припадне Србији обавезан да на основу законских прописа даје издржавање трећем лицу, Србија не јамчи за захтеве о издржавању који после припадања имовине буду доспевали. Али Србија може са нејеврејским лицима која имају права на издржавање и свој редован боравак у земљи о висини тих потраживања склопити поравнање. (...)

3. У случајевима сумње да ли једна имовина потпада под удар ове уредбе одлучује министар финансија. Његова одлука је коначна и против ње нема места правном леку.

У оквиру те установе формиран је посебан одсек који је управљао конфискованом јеврејском имовином, чијом се продајом (а куповали су је домаћи Немци и припадници квислиншког апарата) финансирало издржавање логора на Сајмишту. Сва имовина која се још налазила под управом генералног опуномоћеника предата је влади Милана Недића, која је августа 1942. године издала Уредбу о припадању имовине Јевреја држави Србији.

Посебне болнице

Једна од наредби којом су Јевреји и Роми искључени из јавног живота односила се на забрану рада у болницама здравственим радницима јеврејског порекла, као и забрану коришћења услуга јавних болница и амбуланти. Немачке власти наредиле су у априлу 1941. године да се образује посебна јеврејска здравствена служба, а за директора те институције изабран је доктор Исак Ешкенази, познати београдски лекар. За рад у болници пријавило се 66 лекара, 24 студента медицине, 6 апотекара и 26 болничарки. Главна амбуланта, као и Управа јеврејске здравствене службе, била је смештена у згради Савеза јеврејских општина у Кнегиње Љубице 34. Постојале су још три привремене амбуланта: у згради „Онег Шабат“ у Јеврејској улици, у ашкенази синагоги у Космајској и на Ташмајдану, при седишту Седмог одсека. Ова последња, при „полицији за Јевреје“, имала је задатак да утврди постојање евентуалног обољења код људи који су сваког дана били упућивани на присилни рад, али коначну одлуку о здравственом стању доносио је Седми одсек.

Крајем јуна оформљена је Јеврејска болница у Високом Стевана 2 (данас се на том месту налази Дефектолошки факултет) у згради Јеврејског женског друштва, а за начелника је постављен доктор Букић Пијаде. Захваљујући „Српском црвеном крсту“ и доктору Сергеју Рамзину, директору санитета београдске општине, болница је добила основна средства за рад: лежаче, санитарски материјал и лекове. Лекари и апотекари донели су лични инвентар (инструменте, рендген апарате, лекове). У болници су радиле и посебне комисије које су често издавале потврде о болести потпуно здравим људима како би на тај начин они „купили“ време потребно за организовање бекства из Београда.

У болницу се могло сместити сто пацијената, али су капацитети убрзо морали да се прошире. У прво време постала је „азил за физичке и душевне инвалиде, старце и немоћне“, а када су у августу из Баната протерани сви Јевреји и депортовани у Београд, морала је да прими и изванредан број људи из тог транспорта, док су остали били смештени у „Онег Шабат“, стару синагогу у Аврамовој улици, и по приватним кућама.

Исхрана у болници била је лоша, јер хране није било, а болесници су смештани и по ходницима. Немачке контроле биле су свакодневне, а гестаповци су, приликом својих веома сурових контрола, издвајали одређен број људи које

Alle Juden haben sich am 19 April d. J. um 8 Uhr morgens bei der Städtischen Schutzpolizei (im Feuerwehrkommando am Taš-Majdan) zu melden.

Juden die dieser Meldepflicht nicht nachkommen, werden erschossen.

Београд, 16-IV-1941

Der Chef der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des S. D.

Сви Јевреји морају да се пријаве 19 априла т. г. у 8 час. у јутро градској полицији (у згради Пожарне команде на Ташмајдану).

Јевреји који се не одазову овом позиву биће стрељани.

Београд, 16-IV-1941 год.

Шеф групе полиције безбедности и С. Д.

Наредбе о обавезном пријављивању Јевреја од 16. 4. 1941. год.

су, мада без прегледа, сматрали здравима и враћали у логоре. Јеврејска болница прима-ла је и тешке болеснике, углавном жене и децу, које су Немци доводили из логора „Сајмиште“ и „Топовских шупа“. Ово пребацивање постало је интензивно почетком 1942. године, када је неколико стотина људи доспело у болницу.

Пред почетак масовне ликвидације, половином марта 1942. године у болници је било око 800 људи. И болесници и особље били су уверени да ће ускоро бити пребачени негде у Пољску. Међутим, 18. марта 1942. почела је ликвидација свих болесника и особља. Цео кварт окружиле су јаке снаге немачке војске и љотићеваца, а неколико пута дневно долазио је и камион „душегупка“. По сећању једног очевица велики сиви камион без отвора на товарном делу паркирао би се тако да се са улице уопште нису могли видети људи који у њега улазе. Својим задњим делом „спојио“ би се са отвореним двокрилним вратима болнице, тако да су људи директно из зграде улазили у њега. Ишао је улицом Тадеуша Кошћушка преко Славије у правцу Аутокоманде до Јајинаца. У току пута сви заточени људи били би угушени. ■

ПОСЛЕДЊЕ РЕЧИ

Драга моја мила дјецо!

Ово су можда последње речи које упућујем Ва-
ма моја мила дјецо у оћи мога поласка у логор. Сја-
ра сам и изнемогла услед многих прзавица које сам
прешрела у задње време. Ви сте млади па ако Вам
Бог животи поклони ошће ће сте бити срећни са
својим вјерним другарицама. Али ја сигурно ове паи-
ње у овој зими нећу преживјети. Зато да знасте да
су моје мисли докле год у мени животи постоји само
код Вас биле и само сам жељна била да Вас још јед-
наћ видим, ал није ми суђено било. Твоја Ружа како
вјерно и поштовано издржала је крај мене до задње-
га часа, и ако Вам Бог да да се у животи наћете бу-
диће срећни и задовољни до краја свога животи.
Њој захваљујем да сам издржала ове шешке дане, да
је могла она би и даље остала узме али и од ње су
ме одвојили. Зато остављам шта год имадем још у
кући њој а она ако хоће може да дели с Вама. Ако се
враћим и будем срећна да Вас још једном загрлим
за мене ће на вас увјек бити мјеста то знам поузда-
но. Сада нећу више да пишем јер речи чиме би бол-
мој могла описати немам и зато моја дјецо остај-
те ми срећни са својим милима Љуби Вас у у духу
Ваша Мама.

(Писмо Гогел Берте пре поласка у логор)

Драга Вера и Данће,

Пишем ти последње моје речи јер не
знам да ли ћемо се видети јуче сам вас чека-
ла али узалуд. Поздрави све познате другове
твоје родитеље Гледићку и све другарице ко-
је ја познајем може бити да ћу остати у бол-
ници са мамом болница се налази у Високог
Стевана 2 расиштај се за нас ми како смо чу-
ли идемо за Сајмиште а одаће куд Бог да
љуби тебе и Данћета и увек мисли на тебе
Стела

(Писмо из Јеврејске болнице, пре
поласка у логор)

Деца и мајке у логору Сјагра Градишка

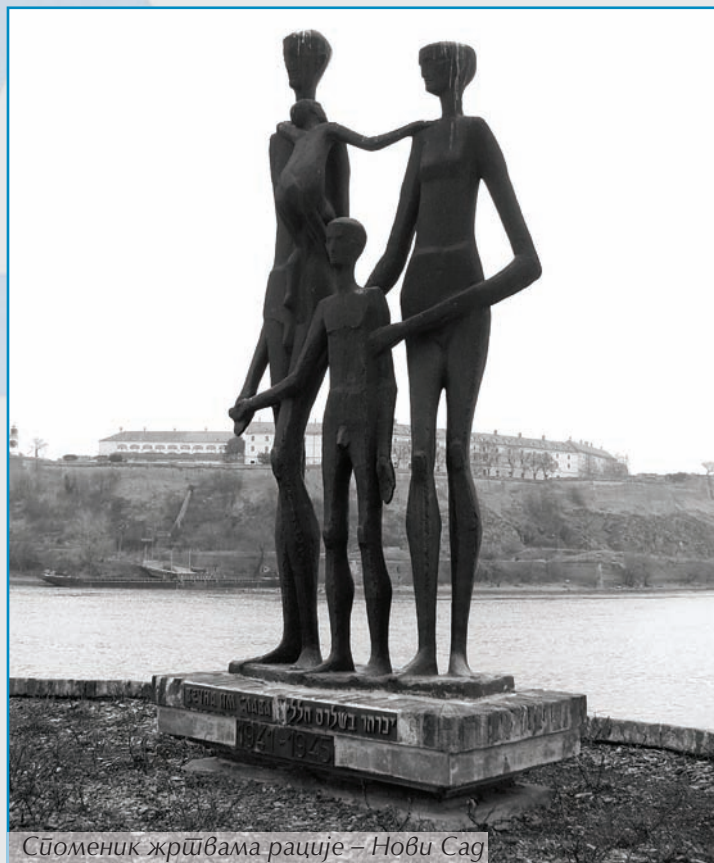
ЛОГОРИ И СТРАТИШТА

На подручју Београда већ првих дана окупације формирају се концентрациони логори за Јевреје, већином жене и децу

Интернација политичких противника и Јевреја започела је 22. јуна 1941. године (у логор „Свилара“ у Панчеву). Наредних месеци створена је широка мрежа логора у целој Србији. Они су били „резервоар“ талаца за масовна стрељања и имали главну улогу у спровођењу „коначног решења јеврејског питања“ у Србији. Први логор у Београду била је „Бањица“ (формиран 9. јула), а затим су оснивани „Топовске шупе“ у Београду (22. августа), Шабац – „Сењак“, Ниш – „Црвени крст“ (30. септембар) и Јеврејски логор у Земуну (8. новембра).

На простору данашње Аутокоманде у Београду нацисти су у лето 1941. године формирали логор Топовске шупе. На том месту се 1897. године налазило артиљеријско вежбалиште и војна касарна, а у непосредној близини била је једна од првих урбаних градских четврти – „чиновничка колонија“. Логор је почео са радом у августу 1941. године, када су у њега депортовани таоци из Београда и Баната. У страшним условима, до краја лета ту је затворено око шест хиљада Јевреја и око 1.500 Рома.

После сурових хапшења Јевреја у Банату, махом мушкарци су затворени у логоре у Панчеву, Великом Бечкерек и Новом Бечеју, а затим њих око 3.300 пребачени у Београд и смештени по кућама и у ашкенази синагоги у Космајској улици. Када су започела масовна хапшења београдских Јевреја, 22. августа 1941. почело је и њихово интернирање у логор „Топовске шупе“. Овај логор називан је и „Јеврејски логор Београд“, а њиме је управљао Јеврејски реферат Гестапоа. Стража и команда биле су немачке, а привидна управа препуштена је Јеврејима. Војници Вермахта били су директно укључени у акције надгледања и затва-

Споменик жртвама расије – Нови Сад

рања Јевреја и Рома у Србији и искључиво су они вршили масовне егзекуције, а српска жандармерија и Специјална полиција пружале су логистичке услуге и помагале при хапшењу и одвођењу у логор.

„Топовске шупе“

У „Топовским шупама“ у нељудским условима било је смештено просечно око 1.400 заточеника. Породице су могле да их посете и донесу храну да би се смањили трошкови издржавања логораша. Таоци су ликвидирани готово свакодневно током јесени 1941. године на неколико локација у непосредној близини града (Троструки сурдук код Сурчина, Делиблатска пешчара, у близини железничке станице Јајинци у Раковици). Најмасовније ликвидације биле су на стратишту код села Јабука у близини Панчева и на некадашњем војном стрелишту код села Јајинци испод Авале. Ликвидације су биле део казних мера генерала Бемеа, које су обухватиле и стрељања цивила у Ужицу, Шапцу, Краљеву и Крагујевцу. Ове егзекуције су биле толико велике да су превазишле постојећу бирократску организацију пописа жртава.

Након масовних убиства у октобру и новембру 1941. године, у логору „Топовске шупе“ остало је свега око 300 Јевреја и неколицина Рома. Крајем новембра 1941. године последњи заточеници „Топовских шупа“ премештени су да ра-

Топовске шупе

СВЕДОЧАНСТВО

Када сам спроведен са осталим мојим друговима у логор „Топовских шупа“ на дан 18. октобра затекао сам око 100 Јевреја. То су били углавном неке занатлије, неколико стараца и лекара и управа (...). На сам дан 18. октобра скупљено је близу 3.000 Јевреја. У току следећих дана продужило се са појединачним скупљањем заосталих Јевреја у Београду и они су довођени у логор у мањим групама, тако да је у свему било близу 4.000 Јевреја из Београда у логору код „Топовских шупа“. Првих седам дана сви смо ми из логора ишли на рад око 6 сати ујутро и враћали се увече између 5 и 7 сати. За ових првих седам дана нико није био ликвидирани и могли смо добијати храну из вароши од својих сродника као и примати кратке посете које су трајале 5 минута. Али већ крајем октобра отпочело је одвођење Јевреја из логора камионима у већим групама од 100 до 300. Редовно је уочи одвођена увече долазио Штраке или неко други из Гестапоа односно Јеврејске полиције и издавао наређење колико Јевреја треба да се спреми за пут сутра дан ујутро. Сами Јевреји из управе били су дужни да одреде лица која ће сутра дан ићи на пут односно стрељање и затим је неко од Јевреја из управе увече прозивао односно саопштавао оним Јеврејима који су требали да иду на пут.

Ујутро већ око 6 сати стизало је од 3 до 6 камиона и обично око 9 часова натоварени сваки са по 40 до 50 Јевреја одлазили су у правцу Панчева. Колико смо могли ми у логору да се обавестимо камиони су возили до скеле на Дунаву код панчевачког моста, ту их истоварили и затим се враћали празни у Београд. Затим смо били чули да су сви ти Јевреји стрељани негде поред пута између села Јабукe и Панчевачког рита у близини неког аеродрома.

Кад су одвођене мање групе из логора онда су обично дозвољавали да се понесу личне ствари, док приликом одвођења већих група то нису дозвољавали, мада и то није било увек тако. Одвођење Јевреја вршено је камионима предузећа Феберајшафт. И тако је то ишло све до мога бекства из логора 11. новембра, када је у свему остало у логору највише 200 до 300 Јевреја.

За сво време док сам био у логору код Топовских шупа нисмо добијали никакву храну од окупаторских

власти. Савез јеврејских општина свакога дана спремао нам је супу за ручак врло слабе хранљивости и то на сваког отприлике по пола литре. Супа је била водењава, без масти и са врло мало задршке. Сем тога нередовно смо добијали по 150 до 200 грама пшеничног црног хлеба дневно, а у почетку првих дана добијали смо ујутро незаслађену црну кафу. Наш смештај у самом логору био је врло рђав. Углавном смо били смештени у две веће зграде које су у приземљу имале коњушнице а на спрату по две собе. Лежали смо један до другогa поребарке густо збијени један до другогa. У коњушницама поред лежаја на самом патосу су били изграђени од дасака лежаји у висини коњских јасли.

Када је изван број Јевреја био ликвидирани првих дана новембра месеца, онда су почели доводити камионима у већим групама цигане из Београда и из унутрашњости и смештати их на места ликвидираних Јевреја. Цигани су били груписани у једној коњушници и једној соби на спрату а било их је око 1.000. Сећам се да је било Цигана из Пожаревца, Врања, Ниша итд. Чим су Цигани стигли одмах су почели и њих заједно са Јеврејима транспортовати камионима на скелу

код панчевачког моста. Када сам ја побегао из логора није више било ни једног Цигана.

Приликом одвођења Цигана нису прављени никакви спискови нити су они појединачно по имену одређивани да се спреме за пут, него су их издвајали по групама од 50 до 200. (...)

Приликом лагерисања београдских Јевреја мушког пола старијих од 14 година од 18. октобра 1941 . год. па надаље у логор код Топовских шупа нису одузимане личне ствари, новац и друге драгоцености. Међутим логорска немачка стража врло је често упадала у коњушнице и собе ноћу и одузимала сатове, налив пера, новац и друге ствари. То су махом радили у пијаноме стању уз пуцање из пушака. Вро је била честа појава да се немачка логорска стража опијала у стражари, оргијала и тако пијана уз пуцњаву насртала на поједине Јевреје. Било је и појединих туча Јевреја, али су много више тучли Цигане. (...)

(Сведочанство Алфреда Казеса пред ДК 18. априла 1945. године)

Камиони у којима су Јевреји одвођени на стрељање

мионима у већим групама цигане из Београда и из унутрашњости и смештати их на места ликвидираних Јевреја. Цигани су били груписани у једној коњушници и једној соби на спрату а било их је око 1.000. Сећам се да је било Цигана из Пожаревца, Врања, Ниша итд. Чим су Цигани стигли одмах су почели и њих заједно са Јеврејима транспортовати камионима на скелу

СТАРО САЈМИШТЕ

После бањичког, логор „Сајмиште“ био је највећи логор на територији Београда у Другом светском рату. У току непуне три године у њему је било заточено око 40.000 мушкараца, жена и деце. У првој фази постојања, од 8. децембра 1941. до 10. маја 1942, функционисао је као Јеврејски логор „Земун“. Током тих пет месеци у њега је доведено од 6.400 до 11.000 првенствено јеврејских и око 600 ромских жена и деце. Готово сви јеврејски заточеници су усмрћени, без обзира на старост и пол.

После 10. маја 1942. логор је преименован у „Прихватни логор“ и добио је главну улогу у експлоатацији радне снаге са територије Балкана. Од маја 1944. године логор је прешао у надлежност Независне Државе Хрватске и у септембру затворен.

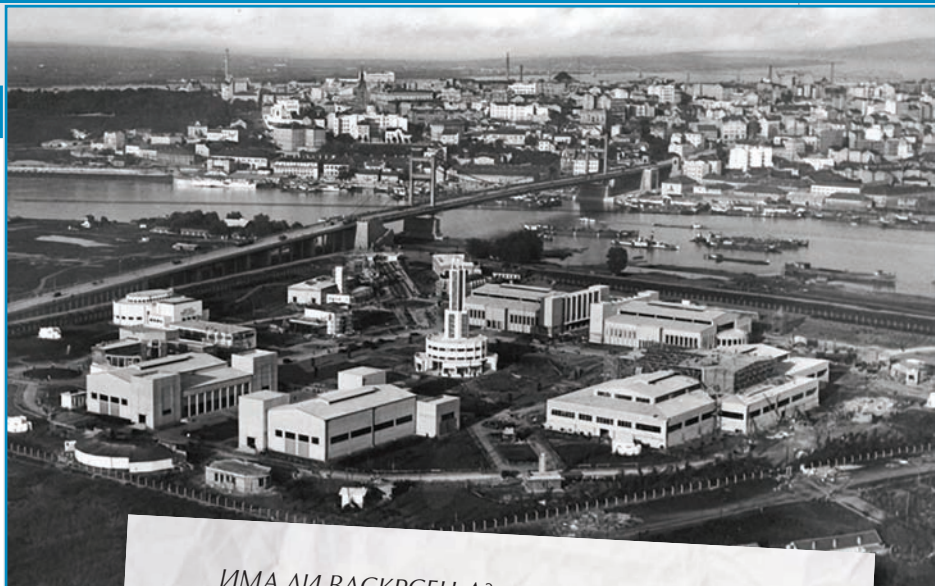
Јеврејски логор на Сајмишту био је сабирни, али по типу дефинисан као концентрациони логор, под управом Безбедносне полиције и Службе безбедности. Финансиран је продајом јеврејске имовине којом је располагао штаб Нојхаузена. Управник и заменик Јеврејског логора били су СС подофицири Херберт Андорфер и Едгар Енге. Одржавање реда било је препуштено Јеврејима. Као и у концентрационим логорима у Немачкој и Пољској, и овде је постојала „логорашка самоуправа“. У логору је, према доступној документацији, 6. фебруара 1942. било 76 одојчади, 1.136 деце испод 16 година и 4.442 особе преко 16 година.

де на уређењу логора „Сајмиште“, где се њихов живот и окончао.

По завршетку рата простор „Топовских шупа“ додељен је Југословенској народној армији и ту је смештена Војна радионица. Сећање на место страдања хиљада људи готово да је нестало. Простор на којем се налазио логор приватизован је после 2000. године. Део је откупио концерн МПЦ, а већи део прешао је у власништво компаније Делта ријал естејт, који је накнадно преузео Делта холдинг. Простор логора обележен је тек 2006. године, скромном бакарном плочом која је више пута скрнављена. Данас простор има статус „добра под претходном заштитом“.

„Сајам“ узорака у Земуну

У првој години окупације, после масовних убистава Јевреја, немачка окупациона сила намеравала је да јеврејске жене и децу из Србије изолира у посебан логор или гето. План изградње великог логора код шабачког села Засавица на реци Сави показао се неподесним због честих поплава, па је за место логора одабран београдски „Сајам узорака“ и његови павиљони. „Сајам узорака“ био је први „прелазак“ Београда на простор који је вековима био граница између Аустрије и Турске, односно Србије и Аустроугарске. Отво-

ИМА ЛИ ВАСКРСЕЊА?

„Мила моја, (...)

...Близу смо свећа, а иако удаљени од свих. Ни са ким немамо везе, живић сваког појединца најољу шече и сто иако даље, као да се пола километра даље не одиграва кланица шест хиљада невиних. Сви смо једнаки по своме кукавичлуку и ви и ми.(...) Какве ли намере имају са нама? У сталној смо најешости: хоће ли нас стрељати, дићи у зрак, транспортовати за Пољску?(...) Ти не знаш, као што ни ја нисам знала, шта то значи бити овде. Желим ти да никад не сазнаш. Већ као дете божала сам се да ме не закојају живу. И ово је нека врста привидне смрти. Хоће ли после ње бити неког васкрсења? (...)

(Део писма Хилде Дајч из логора на Сајмишту, упућено Мирјани Пејровић почетком фебруара 1942. године)

рен је свечано 11. новембра 1937, а на њему су се, у националним павиљонима, грађанима Југославије представљала достигнућа европских земаља. Иако је лева обала Саве припадала НДХ, простор Сајмишта издвојен је из јурисдикције хрватских усташких власти и предат на употребу београдском Гестапоу. На његовом преуређењу у логор и припреми за прихват неколико хиљада заточеника радила је, крајем октобра 1941. године, немачка Организација Тот, која је име добила по свом оснивачу доктору Фрицу Тоту.

Јевреји који су дочекали зиму у Београду, већином жене и деца, добили су 7. децембра 1941. позив да се окупе испред зграде Специјалне полиције за Јевреје како би били пребачени у Логор „Земун“. Требало је да понесу најнужнију одећу и постељину, прибор за јело и храну за три дана, као и кључеве од станова, са тачно исписаним адресама, које ће предати на одласку.

ОРГАНИЗАЦИЈА ТОТ

Организација Тот регрутовала је, у годинама пред Други светски рат, за војно-цивилне послове више од 1.700.000 Немаца. Била је важна карика у систему принудног рада, а готово да се ни по чему није разликовала од устројства војске, за коју је све више радила. После погибије др Тота у авионској несрећи 1942. године, улогу вође преузима Алберт Шпер. До 1944. године Организација Тот запошљава милион и по људи, а проценат стране радне снаге и ратних заборњеника стално расте. Они су ангажовани на пољопривредним добрима и утврђивању војних објеката. Позиција те организације на окупираним територијама постаје све важнија, јер је присилан и робовски рад био основ немачке ратне производње.

Спомен-обележје – село Јабука код Панчева

У логору на београдском „Сајму узорака“, који је добио назив Јуденлагер Семлин, јеврејске жене и деца смештени су у југословенске националне павилоне број 1, 3 и 5, а ромске жене и деца у павиљон број 2. Турски павиљон претворен је у мртвачницу и купатило, а у павиљон Николе Спасића смештене су болница и апотека. Команда логора и јеврејска управа налазили су се у сајамској кули, централном објекту на коме се налазила нацистичка застава.

Поред Јевреја који су се одазвали позиву, 9. децембра у земунски логор пребачена је, из бањичког, група Јеврејки, као и јеврејске избеглице које су бугарске власти вратиле у Србију. До 15. децембра у логор је, по извештају опуномоћеног и командујућег генерала у Србији, смештено 5.281 лице, а почетком 1942. године још 200 до 300 особа из „Топовских шупа.“

После убијања јеврејских заточеника, логор постаје стални извор талаца које су у знак одмазде окупатори стрелили по потреби, а и робовске радне снаге за успешно функционисање немачке привреде. Утврђени број жртава логора „Земун“ на Сајмишту, заједно са умрлим и убијенима у „филијалама“ – логору Организације Тот на Ушћу и на ади Острово износи 12.884 људи до септембра 1944. године када су усташе, којима је немачка управа предала логор у мају, напустиле територију.

Прво спомен-обележје жртвама логора на Сајмишту подигнуто је 1951. године на Бежанијској коси, на месту где је ексхумирано 3.600 лешева, а затим на Јеврејском гробљу у

Земуну, на месту укопа 6.500 убијених логораша Прихватног логора Земун. На Јеврејском гробљу у Београду 1952. године подигнут је велики споменик Јеврејима убијеним у Другом светском рату, дело вајара Богдана Богдановића, који је финансирала Јеврејска општина.

На месту самог логора, прва спомен-плоча постављена је на зид једне зграде 1974. године. Од тада до данас није решен начин на који би се то стратиште достојно обележило. Споменик жртвама геноцида који се данас налази између комплекса некадашњег логора и реке Саве постављен је 1995. године поводом прославе педесетогодишњице ослобођења од фашизма.

Решено „јеврејско питање“

Начелник штаба распуштене Југословенске војске Богољуб Илић известио је 31. децембра 1941. Душана Симовића и владу у Лондону да „... Јевреја више нема у Београду“. У

СТРАТИШТЕ КОД СЕЛА ЈАБУКА

Прве егзекуције цивилног становништва на територији данашње Србије почеле су у Банату још у току Априлског рата. Масовна убијања настављају се током лета и јесени 1941. године. У непосредној близини села Јабука, на путу према Панчеву, у том периоду постојало је једно од највећих стратишта цивила у целој Србији. Према процени Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача ту је стрелиано више од десет хиљада људи.

Стратиште су за време убијања обезбеђивала три митралеза и 12 стрелаца, а близина Тамиша и равница онемогућавали су бежање талаца. У извештају немачког поручника Валтера, од 1. новембра 1941, описано је једно од масовних стрељања у Јабуци (Апелдорф), које се десило 27. или 30. октобра:

„...Највећи део времена отпада на копање гробова, док се само стрељање брзо свршава (100 људи за 40 минута)... Стрељање испрва није оставило утисак на моје војнике. Али, другог дана већ се могло приметити да појединци немају нерава да врше стрељања дуже време. Мој лични утисак је да се за време стрељања не јавља никакав душевни отпор, али се то јавља касније када човек увече на миру о томе размишља...“

наредна три месеца у логор Земун доведени су и Јевреји из логора у Шапцу, Нишу, Косовској Митровици, Крагујевцу и Новом Пазару.

У извештају шефа управног штаба Харалда Турнера о разговору са Миланом Недићем од 28. марта 1942. каже се, између осталог: „Генерал Недић је даље навео тешкоће које му у земљи још причињавају остаци масона, као и прикривени Јевреји и Енглези. Ја сам одвратио да је јеврејско питање практично решено и да ће са преосталим Јеврејима и још присутним масонима бити брзо рашчишћено. Господин Недић ће после моћи да присвоји историјску заслугу да је за време његове владавине јеврејско питање у Србији у потпуности решено...“

На Сајмиште сам одведена 8. децембра 1941. године. Био је хладан, снежни дан, сви смо се ми – који смо имали позив за тај дан – пријавили у полицију за Јевреје у Џорџа Вашингтона улици, у 6 часова ујутро, и тамо сатима чекали на ред да будемо одведени. Позиви су гласили на име и њих смо добили дан раније; разносили су их Недићеви жандарми. У позиву је било наређено да понесемо хране за три дана, а од одећа, преобуке и постељних ствари само онолико колико можемо сами носити. Пре тога предала сам, онако како је у позиву било наређено, кључеве од свог стана и подрума. Под претњом смртне казне, било је најстрожије забрањено да се и најмањи део јеврејске имовине сме отуђити или дати коме на чување.

Пребацивали су нас камионима; радило је више камиона али је истовремено одлазио само један камион за људе и један камион за ствари. На ред сам дошла око 8 часова. Нико нас није смео испратити; Немац стражар најурио је моју кћер, која је дошла да ме испрати, кундаком, запретивши да ће и њу одвести ако се одмах не удаљи.

Смештени смо у павиљону број 3. Могло нас је бити око 4.500 жена и деце, најмање. Када је тај павиљон био толико пун да се нисмо могли кретати а ни дисати, онда су Немци новопридошле Јеврејке смештали прво у павиљон број 2, а затим, када је и овај био препун, у павиљон број 1. Цигани су били смештени у павиљон број 5. Тамо су били смештени не само Цигани из Београда и околине већ и Цигани вероватно из Војводине – који су били добро одевени и који се нису хтели дружити са нашим Циганима.

По нашем доласку на Сајмиште, Немци су извршили детаљан претрес по нашим стварима и над нама и том су нас приликом опљачкали до голе коже.

Живот у логору био је страшан. Павиљон је био толико претрпан да смо се једва могли окренути. Купатила није било, нити је било могућности да се дође до бар мало топле воде да би опрале себе и децу. Били смо стога приморни да се перемо леденом водом из водовода и то, врло често, на пољу ван павиљона на сред сајмишта, по најгорој зими и ветру, јер је човек с почетка имао још стида и није могао то да обавља пред 4.500 жена и, још горе, деце. С горњих спратова цурила је на доње мокраћа мале деце, текла је вода којом су жене, по наређењу Немаца, морале рибати лежаче тако да су сви доњи спратови били загађени а слама увек влажна. Сламу нам нису уопште мењали. Многи нису имали ни сламе јер нисмо стигли да је узмемо – прве резерве разграбљене су врло брзо, а нову нам Немци

нису давали. Како од куће нисам понела постељину јер су ми Немци пре тога опљачкали стан, била сам принуђена да спавам на голим даскама и да се покривам својим танким капутићем, тако да сам ужасно трпела од зиме, од чега и данас осећам последице.

Нарочито тешко било је јутро када смо, по наређењу Немаца, морали пуна два сата да чекамо напољу да се павиљон „ветри“ – што је био само један облик мучења који су измислили Немци. Павиљон се „ветрио“ по цео дан и целу ноћ јер није било прозора а зидови и кров су били толико оштећени од бомбардовања да је стално улазио чист ваздух, а и снег и киша тако да је бетон у павиљону био пун бара или леда, већ према времену...

Храна је била веома лоша. За време док сам се налазила на Сајмишту, тј. децембра месеца и почетком јануара – храну је слала београдска Општина. Касније сам чула да је било још много горе. Изјутра, шоља топле воде коју су Немци називали кафом и за коју смо морали сатима чекати на ред. За ручак, око четврт литре најчешће купуса, обично трулог и куваног на лоју. Требали смо припремати и вечеру, али због недостатка довољног броја казана било је уређено тако да један део прима ручак, а други вечеру. Само три-четири пута ми се десило да сам примила и ручак и вечеру истог дана. С почетка смо примали хлеб, али већ после неколико дана Немци су нам издавали проју, највише до 150 грама, по правилу буђаву и непечену.

Здравствено стање је било очајно. Од зиме и глади настала су побољевања па је било случајева да нас је на хиљаде лежало у павиљону – од грипа и промрзлина. Само се мали број могао склонити у амбуланту јер је амбуланта имала највише педесет кревета, сви остали лежали смо болесни у павиљону. И тако тешко болесне, све су болеснице па и мала деца морали излазити напоље за време „ветрења“ павиљона и тамо проводити по два сата по највећој зими. Најчешће болести биле су грип, промрзине, запаљење плућа, као и абортуси, односно превремени порођаји од глади и узбуђења.

Немци су, без обзира на страховиту зиму која је тада владала, шишали жене код којих би нашли вашке или само гњиде. Вршили су у ту сврху нарочите редовне прегледе. Око католичког Божића 1941. године, позвао ме је немачки командант и саопштио да сам, на захтев мога мужа Мирослава Рота, који није био Јеврејин, ослобођена логора. Додао је том приликом „кад се један блесави хришћанин нашао да ожени Јеврејком требало је и он да црква у том логору као и сви остали Јевреји“.

(Сведочанство Шарлоте Рот пред ДК 19. маја 1947. године)

СМРТОНОСНИ ТРАНСПОРТИ

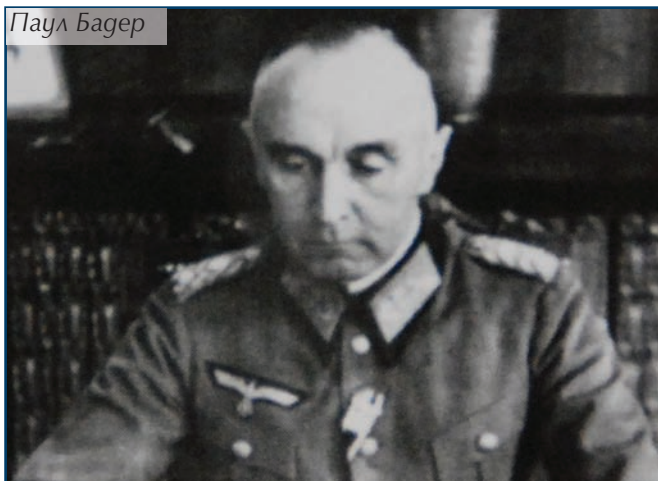
„(...)Транспорти су одлазили једним огромним аутомобилом потпуно затвореним, сиве боје. У аутомобилу је могло стати по 100 лица – 10 реди по 10 лица. У њему није било седишта. Ауто је увек стајао испред земунског улаза у логор – није никад улазио у сам логор. Нисмо могли да утврдимо у ком правцу одлази. Онима који су били одређени за транспорт наређено је – или боље љубазно саветовано, да највредније ствари понесу са собом, а да све остало брижљиво упакују и на пакету ставе своју тачну адресу. Те упаковане ствари интернирци су непосредно пред одлазак доносили до пред сам камион, који је увек ишао иза великог сивог аутомобила, и СС-овци су убацивали те пакете у камион. Одмах после тога наређено је интернирцима да уђу у аутомобил, па су и аутомобил и камион заједно кренули у нама непознатом правцу. Тако су ти транспорти одлазили скоро сваког дана. Обично недељом и празником није било транспорта, али било је дана када је аутомобил долазио два пута. Шофер сивог аутомобила улазио је често у логор, сакупљао децу око себе, миловао их, узимао у наручје и делио им бомбоне. Деца су га волела и увек када би дошао трчала му у сусрет по бомбоне. Нико у логору није слутио да људе одводе у смрт. Чврсто се веровало да се ради о пресељењу у неки радни логор.(...)”

(Сведочанство Хедвиге Шенфајн пред ДК 19. априла 1947. године)

У складу са закључцима нациста, донетим на Конференцији у Ванизеу, на којој је донета одлука о начину уништења Јевреја у Европи и „коначном решењу јеврејског питања”, и у Србији се приступило систематском уништењу Јевреја. Одлука је донета у врху берлинске нацистичке елите, на иницијативу и сугестије локалних окупационих власти. Генерал Бадер и опуномоћеник Министарства иностраних послова у Србији Феликс Бенцлер решили су да до пролећа испразне логор на „Сајмишту” на тај начин што ће прво „решити питање релативно мале јеврејске популације”. Предлагали су пресељење преосталих Јевреја у Румунију или Пољску, где би били ликвидирани у логорима, али у Берлину је одлучено да се Јевреји из Србије ликвидирају у самом Београду.

Руководилац Јеврејског реферата у Министарству иностраних послова Трећег рајха Франц Радемахер записао је 29. маја 1942. да „јеврејско питање” у Србији није више актуелно већ је само „ствар сређивања правних питања у вези

Паул Бадер

СВЕДОЧАНСТВО 3

„(...)Најстрашније је било ноћу када су мала деца мучена од глади и зиме плакала и молила мајке да им дају хране или да их боље покрију. То је трајало целе ноћи и многи од нас нису могли тренути од жалости и бола због те невине деце. Још је много горе било мајкама које нису биле у стању да им помогну. Зима је те године била ужасна. Нарочито је јануар месец био хладан, а поред тога дувала је врло често кошава, тако да није било скоро никакве разлике у температури спољне и оне у павиљону. Влага која се нахватала по зидовима (у павиљону се прало рубље, деца, купале жене, сушило рубље) претворила се у лед исви зидови су изгледали као да су грађени од леда. Ветар и снег улазили су кроз оштећене зидове у павиљон. Било је три пећи, али се оне нису уопште осећале. Често дрва није било, а кад су их давали, давали су лошег квалитета и сирова. Били су врло чести случајеви промрзавања појединих делова тела, а било је и неколико случајева да су жене нађене промрзле – мртве. (...)

Умирало је дневно просечно пет до шест лица. Лешеве су смештали у Турски павиљон, а кад би се накупи изван број односили су их у Београд и сахрањивали на сефардском гробљу. (...)

(Сведочанство Шарлоте Јосић, рођене Алфандари, пред ДК 14. маја 1947. године)

са имовином”. Две недеље касније на састанку са генералом Бадером Шефер је известио да у Србији више не постоји „јеврејско питање” и да је логор спреман за прихват нових заточеника.

„Душегупка”

С обзиром на то да су већину јеврејских заточеника представљале жене и деца, за масовну егзекуцију употребљен је камион марке „заурер”, који је на територији Пољске и Совјетског Савеза употребљаван за ликвидацију особа са посебним потребама, ментално оболелих и Јевреја. Према Химлеровом мишљењу, убијање угљен-моноксидом у камиону за егзекуторе представља мањи стрес, од оног који изазива стрељање жена и деце.

У Београду су за тај облик убијања одређена два СС подофицира, Вилхелм Гец и Ервин Мајер, који су претходно били „извежбани” у том начину егзекуције. Сваког дана камион је превозио од 70 до 300 заточеника који су веровали да крећу у логоре у Пољску или Румунију. Када камион напусти логор и пређе реку Саву, цев ауспуха била би повезана са унутрашњошћу камиона и током вожње ка Славији и даље преко Аутокоманде ка Јајинцима, угљен-моноксид би гушио људе у камиону.

За превоз тим камионом смрти добровољно су се пријављивале целе породице, верујући да одлазе из логора, где је од страшне хладноће, глади, прљаве воде за пиће и болести дневно умирало и до 30 логораша. Логораша Сајмишта нису били прве жртве камиона „душегупке” у Србији, већ боле-

ници из Јеврејске болнице у Београду, њих око 800, који су убијени у вожњама између 19. и 22. марта.

У логору се на дан 31. марта 1942. налазило 5.293 заточеника. Шеф БДС Емануел Шефер и шеф београдског Гестапоа Затлер саопштили су команданту логора Андорферу план који је укључивао употребу „душегупке”. До 10. маја, сходно плану, убијено је 5.220 Јевреја. Камион је сваког дана возио жртве до Јајинаца, некада и по три пута дневно.

Јајинци

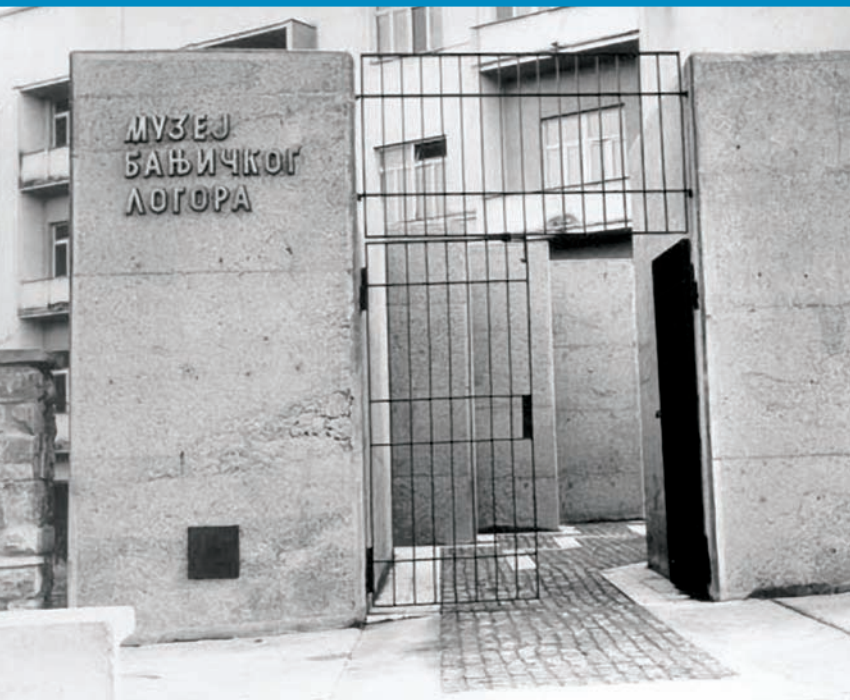
Одмах по затварању првих талаца, немачке окупационе власти у Србији одредиле су посебна места за егзекуције цивила. Бивше војно стрелиште у близини села Јајинци код Београда испод Авале (11. километар Авалског пута) изабрано је као најподеснији простор за погубљења десетине хиљада људи и сахрањивања оних који су убијени у камиону „душегупки”. Обрасло густом шумом, уз насип и грудобран, било је погодно за неометана стрељања. За само две године, од јесени 1941. до јесени 1943. године Јајинци су постали највеће стратиште на територији Србије, где је према званичним (мада не и сасвим поузданим и прецизним) подацима убијено и сахрањено око 80.000 мушкараца, жена и деце.

На том стратишту људи су убијани због своје националне, етничке и религијске припадности, због „кварења чистоте расе” и идеолошког непријатељства према фашизму. Заробљеници су у Јајинце довођени из београдских затвора и логора Авалским друмом. По изласку из камиона, жртве су, уском кривудавом стазом, спровођене до места егзекуције. На путу до тог места некада би сатима чекали испод настрешица импровизованих барака тренутак када је ред за њихово погубљење.

Стрељања су вршили војници Вермахта и 64. полицијски резервни батаљон, који је био задужен за чување бањичког логора и масовне егзекуције у околини Београда. У том батаљону посебно место у хијерархији имали су фолксдојчери. Посао копања рака био је одређен радницима Новог и Централног гробља. Масовне гробнице копане су за 100 до 300, а некада и више лешева. Немци су спуштали тела у раке и посипали их танким слојем земље, а посао би даље наставили београдски гробари. Беживотна тела пре укопа прегледао је доктор Херберт (Ервин) Јунг који је издавао наредбе за убијање преживелих, а некад их је и сам убијао.

Командант стратишта у Јајинцима био је гестаповец фолксдојчер Еуген. Од 8. новембра 1943. до 2. априла 1944. у исте бараке, испред којих су несрећне жртве чекале погубљење, смештени су логораша одређени да ексхумирају и спале лешеве стрељаних. Њихов рад био је део операције ископавања и уништавања тела убијених „Сондеркомандо 1005”, коју су у целој источној Европи од маја 1942. године вршиле специјалне јединице СД под командом СС штандартенфирера Паула Блобела.

У складу са планом Реинхарда Хајдриха о прикривању злочина и брисању трагова масовних убиства, све до краја рата трајала је организована акција спаљивања лешева милиона убијених у источној Европи. Организација целе акције поверена је Блобелу, најодговоринијем за злочин у Бабљем Јару код Кијева (данашња Украјина), када је за два дана у сеп-

тембру 1941. године убијен 33. 771 јеврејски мушкарац, жена и дете. Блобел је осуђен на Нирнбершком суђењу и обешен 1951. године.

Уништавање трагова злочина

Акцијом уништавања тела убијених у Београду руководио је Густав Вилхелм Темпл, у координацији са СС мајором Бруном Затлером. „Небески одред“, групу заточеника одређених за ископавање и спаљивање лешава, чинило је пет бањичких логораша, 55 Јевреја и 35 Рома и сви су убијени када је „посао“ завршен. Сведочење Момчила Дамњановића из села Врховца који је био један од пет логораша и део „небеског одреда“, а успео да побегне, дато је Државној комисији 1945. године и у њему се, између осталог, каже:

„Чим смо дошли у Јајинце оковали су нас и једна немачки подофицир одржао нам је као једно мало предавање, рекавши нам: да ми радимо један посао који је користан за Не-

Логор у Јајинцима

мачки рајх и да ћемо за то бити награђени, али ако ко од нас покуша да бежи биће одмах стрељан. Како је већ било вече, то су нас затворили у једну собу, где је било 90 лица, од којих 55 Јевреја и 35 Цигана. Од њих смо сазнали да ћемо радити на ископавању и спаљивању лешева лица стрељаних у Јајинцима.

Сутрадан смо били изведени из собе и почели смо да радимо, под надзором и упутством Немаца. Наш посао се састојао у томе што смо ископавали раке и из рака вадиле лешеве. Лешеве смо стављали на камару као што се ређају дрва, тј. прво један ред, па онда попречно други и тако редом. До вечера смо успели да направимо камару која је била широка четир метара, јер су била састављена два леша један до другог обично глава до главе, а дугачка седам до осам метара, док је била висока око два до три метра. На камару је стало око 700 лешева. Овако велики број лешева могао је да стане на тако малом простору јер су лешеве били суви.

Сама камара, ломача, била је подигнута од земље за једно пола метра и ту смо ми стављали дрва, а преко дрва посипали моторско уље; када је то било готово онда смо ломачу потпаљивали. Уље смо досипали све дотле док се ватра не разгори. Пошто је ломача почела да гори нас преброје и тада смо ишли на вечеру. Вечеру смо добијали из самог логора на Бањици и њу су доносили Немци пошто нико други није имао приступа.

ПОДЕЛА ПЛЕНА ЛЕК ЗА СТРЕС

„Један од начина да се превлада отпор стрелаца према чину који су извршили представљала је подела плена. Према изјави једног од аустријских стражара који је учествовао у стрељању извршеном 9. октобра 1941. године, војници који су учествовали у егзекуцијама су касније данима позивани да за своје супруге или веренице узму нешто од накита који је сакупљен после стрељања талаца.

Акцију стрељања 9. октобра детаљно је описао у свом извештају поручник Липе. Најпре је констатовао да су затвореници, издавањем ашова и других алата за рад обманути да иду на рад (...), и истакао да је „расположење затвореника за време превоза и припреме било добро. Радовали су се одласку из логора, јер им смештај није био по вољи. Затвореници су били запослени 8 км од места стрељања, те су доцније довођени по потреби.“

Поручник Липе је свој извештај завршио речима: „Стрељање се завршило у 18.30 часова. Ништа нарочито се није тада догодило. Јединице су се задовољне вратиле у своје кувартире.“

Наведена констатација постаје јаснија када се има у виду да су се војници за стрељачке водове добровољно јављали и да су једни другима постављали питање: „Идеш ли на стрељање Јевреја?“. Поручник Липе је издавањем наредбе за пуцање: „Пушке на готовс – осветите се!“, код војника подстицао осећај оправданости и нужности стрељања цивила.“

(Из књиге Валтера Маношека „Холокауст у Србији, војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941–1942“)

Ханс Фелбер

Франц Беме

Како је вероватно Немцима изгледало да посао не иде брзо то су нам сутрадан наредили да направимо две ломаче. Исто смо овако поступали и радили и трећег дана по мом доласку у Јајинце. Четвртог дана Немци су донели један вагонет. На томе вагонету су била постављена четири стуба, који су се отприлике на средини спајали у један висок око метар и по; на томе стубу је била постављена једна гвоздена полука дугачка око 6-7 метара, па на њеном предњем делу налазила се једна већа лопата. Ова полука је могла да се окреће лево и десно.

Када су донета ова колица онда је прво направљена мања ломача и на њу су овим колицима стално довозени лешеви и бацати на ломачу. Овај је посао обављан на овај начин: на три до четири метра од саме ломаче биле су постављене шине, на које је био постављен вагонет са направама како сам већ рекао. Тада би се горња полука спуштала напред и на ломачу би била стављена по два леша. Пошто би се полука исправљала лешеви би били подигнути и тада би се вагонет приближио ломачи, па би се лопата окренула и лешеви би падали на ватру. На овај начин је посао ишао много брже, тако да је могло дневно да се спали по 1.200 лешева. Овако смо радили све до мога бекства, а ја сам побегао после 36 дана. (...)"

Троструки Сурдук (Јеврејско гробље, Ледине)

На ободу данашњег насеља Ледине на Новом Београду, на месту које се за време рата називало Троструки сурдук, у рану јесен 1941. године стрељано је и сахрањено 240 цивила. Ово место историчари доводе у везу са судбином 187 Јевреја који су уписани у књиге Бањичког логора и 14. септембра одведени у „јеврејски логор Земун“ (који тада још није био у функцији). По сећањима доктора Стефана Ђелинеа, та група у немачкој картотеци добила је ознаку „Црни јахач“ – шифра за смакнуће – што је значило да су сви ти људи убијени.

Прве податке о злочину прикупила је специјална Анкетна комисија у марту 1945. године истражујући злочине у логору на Сајмишту, у оквиру Државне комисије, са судијом Мираном Гаврићем на челу. Комисија је ексхумирала гробницу и пронашла остатке 240 мушкараца средњих година. Двадесет година после рата, на Дан ослобођења Београда 20. октобра 1964. ово место обележено је плочом са потпуно нетачним подацима који говоре да је на том месту стрељано 350 родољуба Јевреја, а међу њима највише жена и деце. Скупштина града Београда прогласила је 1992. године место стрељања на Лединама за Јеврејско гробље, које је добило статус културног добра.

Раковица

Масовно стрељање у Зеленаку, испод каменолома удаљеног око 150 метара од манастира у Раковици, догодило се 14. октобра 1941. око 6 сати ујутро. Немачки војници су,

опколивши место, наредили свима који су се ту затекли да се врате кућама, уз строгу забрану, под претњом стрељања, да прилазе прозорима и излазе из кућа.

Око поднева је стрељана прва група Јевреја од око 10–15 људи, а стрељање се, по сведочењу очевидца, поновило још 27 пута. Жртве су претходно саме ископале раку, а када би војник, који је стајао по страни, спустио црвену заставицу немачки стрељачки вод постројен према раци пуцао је у жртве – по три војника у једну особу. Жртве су падале у раку дугачку око 15 метара, широку 3–4 метра по крајевима, а по средини 8 метара. До 6 сати поподне сви лешеви (њих око 400) били су закопани.

После неколико дана људи из Ресника, оближњег села, радници у каменолому, видели су на месту догађаја хрпу земље из које су вирили делови тела и одеће. До тада су пси већ почели да ваде из раке делове лешева жртава. У марту 1944. године и овде су лешеви ископани и спаљени, за шта су били задужени припадници јединица Сондеркомандо 1005. ■

Спомен-обележје Бубањ у Нишу

ОНИ СУ ПРЕЖИВЕЛИ

Увек неко остане да сведочи. Никада ниједан злочин, ма колико био темељит и организован, ма колико свирепо и систематично изведен, није остао без сведока. Није то био ни немачки холокауст над Јеврејима.

Увек неко остане да сведочи. Никада ниједан злочин, ма колико био темељит и организован, ма колико свирепо и систематично изведен, није остао без сведока. Није то био ни немачки холокауст над Јеврејима.

Оперска дива педесетих и шездесетих година прошлог века Бреда Калеф преживела је ратне године и холокауст у коме је изгубила 26 чланова породице. Према тврдњама историчара, породица Калеф спада међу најстарије београдске породице. У српској престоници та позната јеврејска породица, уз све муке и трпљења, траје више од четиристо година. У књизи „Ми смо преживели“ сведочи о данима у којима је изгубила готово целу породицу:

„...Сви способни мушкарци, одмах по уласку окупатора у Београд, покупљени су у такозване „радне бригаде“ за Јевреје. Првоформирана бригада, у којој су били сви моји, до последњег је стрељана. Остале су жене и деца, незаштићени и као такви лак плен окупатора. Мој отац и бака су смештени у Јеврејској болници, јер ми је отац био у инвалидским колицима а бака већ у поодмаклим годинама. Из ове болнице су одведени специјалним возилима са гасним коморама и од тада им се губи траг за сва времена. Кућу су нам окупатори запечатали са свим стварима тако да смо остали на улици без ичега, наравно и без средстава за живот.

Сестра и ја склоњене смо на периферију Београда. У прво време смо се криле у Кошутњаку да би нас касније прихватиле часне сестре Католичког манастира на Бановом Брду. Нашу судбину су испричале свом старешини, жупнику манастира Андреји Тумпеју, једном предивном, племенитом човеку који нас је прихватио, набавио лажна документа и на тај начин спасио. Захваљујући овим документима могле смо да се упишемо у школу и укључимо у нормалан живот јер нас тамо нико није познавао.

Тада се нисам звала Бреда Калеф. Моје право име било је Рахел Калеф, а са лажним документима постала сам Бреда Ограјеншек, незаконито дете, избеглица из Словеније. Под овим именом сам уписана у редовну школу на Бановом Брду, чиме ми је омогућено да пратим наставу као сва остала деца. У почетку похађања школе долазило је до мучних моментата када се, у тренутку, нисам одазивала на своје ново име кад би ме наставник прозвао. Мирно сам седела све док ме нека од другарица не би опоменула, мислећи да сам заспала.

Мама је отишла у суседно село и радила код породице од које је прихваћена. За рад је добијала накнаду у кромпиру и кукурузном брашну. Без материјалних средстава за живот, била сам приморана да по дубоком снегу одлазим у шуму

по дрва како би смо се бар мало огрејале. Ово сам увек чинила са страхом да ме чувар шуме не примети. За храну сам брала коприве које су нам, уз кукурузно брашно, биле главна храна.

Како нам је боравиште на тавану било близу чукаричке железничке станице, ноћу сам одлазила да крадем угљак из вагона, упркос томе што су их чували наоружани немачки војници. Ове своје храбре, готово сулуде подухвате десетогодишње девојчице, годинама сам повремено сањала, па и до дана данашњег, и у кошмару се сећала својих бежања када сам, чврсто држећи угљем напуњену торбу, трчала под рафалима немачких стражара.

Одлазила сам и чамцем преко Саве, на Аду Циганлију, да скупљам суво грање за огрев. На реци сам била сведок језивих призора, јер су низ воду пловили унакажени лешеве. И, које ли ироније, ја сам их бројала, не помишљајући да се међу њима налазио и неко од мојих најближих...”

Исповест Луције Рајнер

Постала је лекар, доктор наука, примаријус. Луција Рајнер имала је само седам година када је почео рат и променио њен дечији живот. Променила се и она. Од радозналог, свеупитног детета, расположеног да послуша и речи које би изговарали у другој соби, постала је ћутљива девојчица, спремна да чује само оно што јој кажу. Никома више није морала да тврди како „не прислушкује, већ јој речи саме улазе у уши“. Нико је није ни питао да ли је нешто чула или не. Од ње се све више крило. Криле су се страхоте од којих, ипак, није заштићена. У књизи „Ми смо преживели“ сведочи:

„...Напетост у нашем окружењу је расла из дана у дан. У првој групи „таоца“ (реч коју сам тада први пут чула али је баш сасвим нисам разумевала) био је одведен мој деда и један наш блиски рођак, чика Жељко Кац. Из првобитног затвора они су убрзо одведени некуда... Нико детету, сада већ од седам година, није ништа објашњавао. Све око мене је постало другачије, застрашујуће. Опет нисам ништа запиткивала што би у нормалним условима живота увек упорно

чинила, све док ми се до танчина све не објасни. Сада нисам ништа слично чинила, али сам схватила да деде више нема међу нама. Чула сам речи Сајмиште, али сам од раније знала да је то место где су били одржавани аеро-митинзи, о чему ми је причао мој деда-ујак, брат моје баке, инжењер машинства Карло Јелинек. Но сада је та реч звучала другачије. Након тога поменута је Бањица и постало ми је све јасније да су то називи неких логора, затвора. Октобра 1941. године чула сам само: „...одведени су у отвореним камионима...“. Помињана је реч Јајинци. Нисам знала ни где је то, али сам убрзо схватила да су одведени на пут без повратка.

Кратко иза тога били су затворени мој отац и мој најмањи стриц Иван. Одведени су били у логор „Топовске шупе“. Постајала сам све свеснија да се око мене догађа нешто страшно. Мајка ме није пуштала ни корака од себе. Чврсто, као у грчу, држећи ме за руку ишла сам често уз мајку, а околина Аутокоманде постала ми је добро позната. Угао окружен бодљикавом жицом иза које су промицале сенке логораша, била је слика коју добро памтим. Сада тај крај изгледа потпуно другачије. Тада би нас две често застајале преко пута тог угла, чекајући да угледамо нама знана лица. Та улица

није била тако широка као што је данас. Понекад би угледала лик мога тате или стрица Ивана. Понекад би ме мајка брзим кораком превела на другу страну улице, ближе жицама, и неко би успео да нам протури по неколико цедулица намењених нама и осталима који смо се налазили изван жице.

Колико сам пута видела грубости које би логораши доживљавали од стране немачких војника, који су се, као орлушине, обрушавали на очајнике који су покушали да се приближе жицама.

„Лос, лос!“, викали су немачки војници удаљавајући ударцима логораше од жичане оgrade. Одзвањала је цела улица од тих речи али и у мојим ушима и много дуже. Понекад, али не знам како и уз какве регулативе режима логора, цедулице писане од стране логораша добијали би на капији логора. Неке од њих имам и данас, а копије сам дала Јеврејском музеју у Београду.

Понекад бих кроз те жице могла да угледам тату. Изгледао је много измењен, мршав, блед, веома озбиљан и никад није гледао према нама. Ни трага неког осмеха на лицу. А раније бисмо се толико пута смејали, смејали заједно. Пратила сам мајку тихо, без речи и као заплашено птиче покушавала да пратим њен дуги корак.

И дани су тако пролазили. Мама је сваким даном била све лошијег здравља. Много је кашљала и имала повишену температуру. Тог, за нас кобног новембарског дана, мама није могла да оде на своју свакодневну шетњу до логора, због високе температуре. Сутрадан, 15. новембра, ипак је кренула, али сама. Веома брзо се вратила, уплакана, бледа, без речи и како је ступила у кућу где сам је чекала са једном суетком и баком, пала је без свести. Ту слику и данас пам-

тим и осећам онај исти ужас који ме је и тада обузео.

„Јуче су их одвели...“, било је све што нам је рекла дошавши к свести. Није много говорила наредних дана. Више је била као у бунилу због великог шока и због болести и веома високе температуре. Имала је тешко запаљење плућне марамице са водом од чега се у то време веома дуго и тешко лечило.

Касније сам дознала да је мама од неких сапатница дознала да је тога 14. новембра транспорт био састављен од млађих и здравијих људи. Мој отац је тада имао 31 годину, а стриц само 26. Тај податак је мојој мами уливао наду да су одведени некуда...

можда на најтеже физичке радове... Због тих сазнања и таквог размишљања у њој, па и у мени, гајен је трачак наде да ће они можда преживети и да ће се једног дана вратити. Тај трачак ирационалне наде није напуштао моју мајку све до краја рата, па и много дуже.

... (Моја бака) је принудно смештена у Јеврејску боницу која се налазила у згради Дефектолошког факултета, на углу улица Високог Стевана и Тадеуша Кошћушка. Могле смо да је посећујемо. Једног фебруарског дана видела сам камион углављен у врата болнице. Мајка ме је повукла за руку, без речи одвукла на другу страну улице и обе смо плачући отишле кући. Омаму нисам више никада видела. Да ли сам тада схватила све што се догађало, нисам сасвим сигурна, али касније ми је било јасно да је то био камион – гасна комора.

Ни данас не волим да прођем тим крајем, поред те зграде, као ни лепом Задарском улицом старе Варош капије. Та места буде у мени сувише болна сећања. Ипак, када понекад прођем поред поменуте зграде у улици Високог Степа-

на, (Јеврејске болнице) ужасно ми засмета да на тој згради нема ни слова, ни речи да је ту била смештена Јеврејска болница, једно од последњих уточишта београдских Јевреја.

И од тог фебруара 1942. године остале смо саме мама и ја. Потпуно саме без иког свога. Чести претреси нашега стана, дању, ноћу, копање по свим стварима у нашој кући, постали су саставни део моје свакодневице. Различите немачке униформе Гестапоа, или других родова немачке војске, смењивали би припадници Љотићеве гарде или други поданици окупатора. Стално су нешто или некога тражили. Шта??? Кога, кад никога више није било???

Расла сам уз брижну мајку, али без великог броја мојих драгих које сам неизмерно волела и у чијој сам љубави, као мала девојчица, уживала, али кратко. Посебно, расла сам без мог дивног оца. Нестали су туђом силом не оставивши иза себе ни гроб. Приликом своје прве посете граду Минхену, као завршени лекар, отишла сам сама, не говорећи никоме ништа, у Дахау. Отишла сам тихо, у очају. Имала сам ирационални осећај да идем на гроб својима."

Хумани Крста Новаковић

Новинар Милорад Симић забележио је својевремено причу о Крсти Новаковићу, апотекару и предратном председнику крушевачке општине који је то остао и у време окупације. Према сведочењу Наталије Ковачевић Тајтац тај хумани човек спасио је њену породицу од страшне судбине.

"... Априла 1941. године била сам у Младеновцу и седела сам у својој соби испуњена страхом. Град се тресао под гусеницама немачких тенкова и од тутњаве камиона. Краљевина Југославија се рушила... Шта да радим? Јеврејка сам и приче о поступку нациста према Јеврејима стигле су и до мене. (...) Знам да се пред крај 19. века мој деда Анђелко Тајтац одселио из Београда у Крушевац. Био је ожењен Султаном. Не знам девојачко презиме моје бабе, али знам да су Анђелко и Султана имали синове Морица, Давида и Аврама и ћерку Калину. Током времена Мориц је остао у Крушевцу и наставио очеву трговину, друга двојица су отишла у друге градове својим послом, а Калина се удала, отишла са својим мужем. (...) Мориц, који је живео у Крушевцу, био је ожењен Ребеком, ћерком београдског трговца Давида Адуца. Они су моји родитељи. (...) Отац је отишао у Први светски рат, прешао је Албанију са српском војском, тешко се разболео и, уз помоћ сестре Калине, нашао се у Швајцарској, у Цириху, на лечењу. Нажалост, помоћи није било. На циришком гробљу и данас стоји камено обележје на коме пише: „Moric Tajtacek, serbicher soldat“ („Мориц Тајтацек, српски војник).

(...) Сада сам имала намеру да се вратим у Крушевац, али како? Окупација је. Из мојих докумената није тешко било закључити да сам Јеврејка, а без тих исправа није могла да се добије дозвола за путовање, нити путна карта без такве дозволе. И зато сам седела и чекала. Веровала сам да ће мајка успети да се некако домогне потребних папира. И нисам се преварила: убрзо се појавила мајка и донела исправе у којима сам имала ново име – Ружа. Добиле смо и ново презиме – Анђелковић. Мајка се тако звала Софија, као што је право сестрино име, а сестра је добила друго.

Мајка је лажне исправе добила преко Крсте Новаковића, апотекара који је пре рата изабран за председника крушевачке општине, а по наредби окупатора, ту дужност је вршио и тада. Мајка је отишла код њега. Знали су се, старе су то крушевачке куће. Крста је разумео невољу једине јеврејске породице у Крушевцу. Шта је он радио, мајка није знала али је добила папире и дошла код мене. Убрзо смо безбедно стигле у Крушевац. (...)

Као Анђелковићи, живели смо мирно, док и у Крушевац нису почеле да пристижу избеглице у већим групама. Међу њима је било и јеврејских породица, а међу овима и оних који су нас познавали. Шта је све било у оној гужви, ко би знао – тек нађосмо се и ми на списку Јевреја и добисмо жуте звезде, видно обележје Јевреја.

А онда једног дана стиже порука мојој мајци од Крсте Новаковића. Јавља да треба да бежимо из града. Прети нам опасност. Немци нешто спремају. И нека прво бежи Давид. Прво ће да скупљају мушкарце Јевреје. Али, поручио је Крста Новаковић, нека Давид не прилази ни четницима ни партизанима: нека се прихвати рада да помогне мајци и сестрама да преживе...

Колико се сећам, Крстина порука је стигла дан пре него што се код нас појавио један Немац. Имао је неки чин. Мајка му је рекла да је Давид отишао у село по намирнице. А онда је Немац погледао у њу и рекао нешто што она није могла да верује да се догађа. Немац је питао моју мајку шта овде чекамо и зар не видимо шта се спрема? Додао је да ће он долазити сваког дана да би се интересовао за Давида, а он нека води рачуна о себи. Разговор између Немца и моје мајке водио се у једној соби. Давид је био у другој. Све је чуо и све разумео. Ипак, није био спреман да напушта Крушевац.

А сутрадан се пред нашом кућом заустави камион скоро пун Јевреја – мушкараца. Давид их је видео кроз прозор и одмах је излетео на споредан излаз. Нашао се на сокачету иза куће. Ту га је приметилa Коса Петровић, кафеџика. Схватила је шта се дешава, дала му знак да дође и он се нашао у комшикиној кући. (...) Из Доњег Крчина дошао је до Косе један сељак са чезама и натоварио на њих Давида. На мосту је овај показао ону лажну легитимацију на име Анђелковић – и све је било у реду. Дан касније од Крсте је мајци стигла порука да склања ћерке, јер ће Немци да скупљају и јеврејске девојке... Нисмо часа часиле. (...) Тако смо се мајка, нас три сестре и брат нашли у Доњем Крчину. Сви смо имали оне лажне исправе из којих се није видело да смо Јевреји. У селу нам дадоше једну кућу да се сместимо, а неки дан касније дође Видан Максимовић и донесе нам карте за снабдевање. Послао их је Крста Новаковић. Као председник општине имао је своје људе у општини и ово му је пошло за руком.

(...) Била је то стална трка са смрћу. Једни сељаци су нас редовно обавештавали о опасности, ми смо бежали, други су нас примали и смештали на безбеднија места. Знали су да смо Јевреји и да се тиме излажу опасности. Ипак, без речи су прихватили ризик. (...) Негде у пролеће 1944. године, у доњокрчинску кафану уђе једног дана железничар, мештанин. (...)

– Сад идем за Београд. И пријавићу оне Јевреје... Зар због њих село да настрада?... Све ће нас Немци побити!"

Сељаци почеше да га смирују, али не вреди. Он све

исто: Немци ће дознати за ове Јевреје... Попи шта је поручио, плати и оде. Сељаци се узмуваше. Неки дотрчаше до нас и рекоше нам о изненадној невољи. Одмах смо кренули из села. Што даље. Ноћ се навлачила када је онај железничар стигао у Сталаћ. Ту је као возовођа требао да прими воз из Ниша који је продужавао за Београд, а његов колега је чекао онај који је долазио из Београда и продужавао за Ниш. По распореду је требао да путује за Ниш, али је имао неодложна посла у Београду. И замоли колегу да се промене. Колега пристаде. Што да не? Па има времена, пријавиће оне Јевреје када други пут буде ишао за Београд. И тако седе у воз за Ниш. Али код Ђуниса припуца: партизани нападаше воз. У возу је била само једна жртва: возовођа из Доњег Крчина!

Железничара сахранише, а ми се вратисмо у Доњи Крчин. Крај рата смо срећно дочекали. Били смо бржи од смр-

ти. Захваљујући свима на које смо наишли: од председника крушевачке општине, па до неког убогог сељака.

А после ослобођења, Окружни народни суд у Крушевцу, својом пресудом КТ 26/46-СТ 20/46 од 15. јуна 1946. године, осудио је апотекара Крсту Новаковића, народног посланика и председника крушевачке општине, на смрт. Ова казна му је замењена казном лишења слободe са принудним радом у трајању од 20 година. Изашао је на слободу после дванаест и по година. Крста Новаковић је умро. Опело му је држао патријарх српски. Крсти Новаковићу је Јад Вашем, као знак признања за помоћ породици Тајтацк, доделио Повељу и Медаљу Праведника." ■

Аутор прилога
Биљана ПОПОВИЋ

